

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТУДІЇ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ:
СТЕПОВА УКРАЇНА

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

**РАДЯНСЬКА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ
НА ДОНБАСІ: 1926–1938**

Київ–2015

УДК 94(477.62)"1920/1930"

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України*

Кульчицький С.В.

Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. Науково-популярний нарис. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 120 с.

В книзі висвітлений процес розвитку промисловості і робітничого класу Донбасу в роки радянської індустріалізації. У центрі дослідження — організовані радянською владою рухи робітників, спрямовані на розв'язання нагальних проблем індустріалізації — ізотовський рух, рух за освоєння нової техніки, стахановський рух тощо.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович — завідуючий відділом
Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор

ISBN 978-966-02-7374-0 (серія)

ISBN 978-966-02-7571-3

© Кульчицький С., 2015

© Інститут історії України НАН України, 2015

Зміст

---

1. Взаємовідносини між робітничим класом і владою	5
2. Зростання робітничого класу і розвиток промисловості	9
2.1. Донбас: територія і населення	9
2.2. Зростання робітничого класу	19
2.3. Структура донецької промисловості	28
2.4. Зростання основних галузей важкої промисловості	33
3. Індустріалізація і робітничий клас	53
3.1. Як робітники привчалися до трудової дисципліни	53
3.2. Виробничі наради на підприємствах	65
3.3. Початок виробничого змагання	71
3.4. Ізотовський рух	80
3.5. Рух за освоєння нової техніки	85
3.6. Госпрозрахункові бригади	91
3.7. Стахановський рух	101
Післямова	119

1. Взаємовідносини між робітничим класом і владою

В день прибуття з еміграції до революційного Петрограда В. Ленін двічі виступив у різних аудиторіях з програмними промовама, а потім звів їх основні положення в надруковані газетою «Правда» тези. Більша частина «Квітневих тез» була присвячена стратегії і тактиці ленінської партії в Російській революції, реалізація яких робила більшовицьких вождів цілковитими господарями в країні. Але в тезах формулювалося також двоєдине завдання на період після перетворення партії більшовиків в монополю існуючу політичну силу. Мова йшла про розбудову держави-комуни і здійснення нею власної революції — комуністичної. Побудована як інструмент диктаторської влади вождів, партія більшовиків мусила перетворитися на кістяк держави-комуни. Ця держава повинна була експропріювати під виглядом націоналізації «командні висоти» економіки, після чого перейти до соціально-економічних перетворень, які провадили до остаточної пролетаризації суспільства.

Комуністичні перетворення переслідували дві основні мети: індустріалізацію країни і створення на селі цілком підконтрольних владі великих господарств, в яких колишні селяни-власники мусили працювати як наймана робоча сила. Більшовицька модернізація повинна була створити економічний базис, на вершині якого з'являвся могутній військово-промисловий комплекс. Володіючи ним, вожді одержували засіб здійснення світової комуністичної революції незалежно від реального волевиявлення населення інших країн.

Комуністична модернізація не походила на однойменний процес в країнах Заходу, який був засобом утвердження демократичного суспільства. Вона була схожою на здійснювану самодержавною Росією вестернізацію, яка давала в руки імператорам військово-промисловий потенціал для здійснення на світовій арені імперіалістичної політики. Вестернізація завжди виступала у вигляді «революції згори», яку держава проводила методами насилля і терору. Навесні 1918 р., коли більшовики після остаточного утвердження при владі розпочали комуністичну революцію, В. Ленін

закликав їх наслідувати першого російського імператора, який «не спинявся перед варварськими засобами боротьби проти варварства»¹.

Яким був встановлений Леніним політичний режим? Як склалися в умовах його існування відносини між владою і пролетаризованими верствами суспільства, особливо з робітничим класом?

Передусім треба зазначити, що цей режим мав подвійну структуру. Влада радянських органів справді була робітничо-селянською, оскільки формувалася робітниками та селянами на виборах і складалася з представників цих класів.

Радянські органи не були тільки фасадом ленінської конструкції влади. В системі влади, облудно названої радянською, вони володіли управлінськими функціями в усій їх силі й сукупності. Проте за оболонкою (фасадом) радянських органів приховувалася не позначена в конституції влада більшовицького керівництва. Вибори в радянські органи не були вільними, тому що відбувалися під цілковитим контролем комітетів монополюючої існуючої політичної сили — партії більшовиків. Ця сила визначала також кандидатури в радянські органи влади. Нарешті, влада радянських органів була вторинною і цілком залежала від диктаторської за своєю природою влади партійних органів.

Перелік особливостей ленінського політичного режиму не вичерпується сказаним вище. Було б взагалі помилкою відділяти радянські органи влади від партійних. Вони не являли собою дві окремі політичні сили. Ради склалися з підпорядкованих залізній дисципліні членів партії, але були розбавлені добре перевіченими в парткомках безпартійними функціонерами. Безпартійні депутати своєю присутністю в радах повинні були замаскувати той незаперечний факт, що виконавські і представницькі органи радянської влади являли собою іншу форму існування державної партії.

Будучи цілком незалежними від суспільства, партійні органи все-таки мусили спиратися на певні суспільні верстви. Оскільки комуністична доктрина базувалася на запереченні приватної власності, соціальною опорою соціал-демократів-більшовиків, яких В. Ленін перейменував на комуністів, могли стати тільки пролетаризо-

---

¹ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 284.

вані верстви суспільства. Мова йде про робітників, які завжди виступали як наймана робоча сила, і про селян, які були позбавлені засобів виробництва або володіли ними в такій обмеженій кількості, яка не дозволяла прогнудуватися у власному господарстві.

Головною опорою більшовиків були згуртовані у великі колективи промислові робітники. Вивчаючи відносини радянської влади з робітниками, треба пам'ятати, що держава тримала їх в покорі, не зупиняючись навіть перед терористичними засобами впливу. Пролетарське походження не давало жодної гарантії безпеки тим, хто відхилився від визначеної вождями генеральної лінії партії. Робітник з багаторічним стажем перебування в більшовицькій партії ставав у таких випадках опозиціонером, а позбавлений засобів виробництва селянин — підкуркульником. Опозиціонерами і підкуркульниками займалася спеціально розбудована структура, яку можна було б назвати матеріалізованим втіленням диктатури вождів — органи державної безпеки.

Разом з тим радянська влада робила все, що могла, аби поліпшити умови праці і повсякденного життя пролетаризованим верствам суспільства. У ситуації постійно виникаючих господарських криз, якими супроводжувалося здійснюване методом проб і помилок комуністичне будівництво, зробити умови життя для своєї соціальної опори владі було нелегко. Як правило, щось позитивне для робітників і пролетаризованих селян робилося за рахунок верств, позбавлених права обирати і бути обраними в ради робітничих і селянських депутатів через своє класове походження або неправильну щодо лінії партії поведінку. Це були різні категорії населення, але внаслідок позбавлення виборчих прав вони таврувалися одним колоритним російським терміном: «лишенцы». Україномовний термін «позбавленці» якимось не звучить...

Парадокс полягав у тому, що професійні революціонери, які після приходу до влади розбудовували комуністичний лад, складалися в основному з різночинців. Пролетарські елементи були представлені серед них в обмеженій кількості. Вождь партії В. Ленін, який з філігранною майстерністю розпалював в суспільстві класову війну, взагалі був спадковим дворянином, хоч приховував цей факт від суспільства.

Соціально-економічні перетворення 1920–30-х рр. розглядалися в радянській історіографії та пропаганді як колосальний злет духовної енергії народу, який після повалення самодержавства здійснив у найкоротші строки під керівництвом партії більшовиків кардинальну модернізацію відсталого економіки. У пострадянські часи тема модернізації виявилася перекрытою, особливо в українській історіографії, темою репресій сталінського режиму. Однак проблема комуністичного будівництва вимагає комплексного вивчення обох тем — радянської модернізації і сталінських репресій.

Індустріалізація країн і колективізація сільського господарства — це паралельні напрями в комуністичному будівництві. Проте між ними існувала докорінна відмінність, обумовлена відсутністю у промисловості і наявністю в сільському господарстві приватної власності безпосередніх виробників на засоби виробництва. Держава виступала перед робітниками як колективний роботодавець-підприємець, який сплачував їм заробітну плату, сподіваючись, що вони працюватимуть не за страх, а за совість. Ця держава старалася показати робітникам, що якраз вони і є державою. Вона не шкодувала зусиль для втягнення їх у партію і профспілки, залучала їх через робітфаки й виші до управління виробництвом, брала на себе турботу про захист заробітної плати від інфляції, викликані стрімкими темпами капітального будівництва. Використовуючи засоби масової агітації і пропаганди, керівники партії закликали робітничий клас підтримати генеральну лінію на індустріалізацію. Вони запевняли, що індустріалізація має врятувати країну від повторної воєнної інтервенції, від перетворення її на колонію імперіалістичного Заходу. Для багатьох робітників, у пам'яті яких ще залишалися свіжими спогади про виснажливу шестирічну смугу воєн, така агітація була, як правило, переконливою.

2. Зростання робітничого класу і розвиток промисловості

2.1. Донбас: територія і населення

Сучасний Донбас у складі України поділений на дві області — Донецьку і Луганську. Цей поділ зберігається без змін майже вісім десятиліть. Натомість під час сталінської «революції згори» адміністративно-територіальний поділ України постійно змінювався.

Зміни почалися навіть раніше: перша пореволюційна адміністративно-територіальна реформа відбулася у 1923 р. Тоді волості були укрупнені в райони, а повіти в округи. На території Донбасу утворилося шість округів — Артемівський, Луганський, Маріупольський, Сталінський, Старобільський і Шахтинський. У 1925 р. Шахтинський округ за рішенням ЦК РКП(б) передали у підпорядкування Північно-Кавказького краю.

Під час підготовки реформи 1923 р. існувала думка остаточно покінути з дореволюційним поділом, тобто ліквідувати й губернії. Цьому перешкодив голова уряду УСРР Х. Раковський, який вважав, що розширення об'єктів управління до чотирьох десятків округів надто ускладнить роботу центральних партійних і радянських установ. Проте наступник Раковського В. Чубар погодився на ліквідацію губерній, і з 1925 р. в Україні встановилася триступенева структура управління (центр-округ-район).

Після переходу до суцільної колективізації селянських господарств сільський район перетворився в найбільш відповідальну ланку адміністративного управління. Ця ланка потребувала зміцнення, передусім у кадровому відношенні. У політичному звіті ЦК ВКП(б) XVI партз'їзду (червень-липень 1930 р.) Й. Сталін торкнувся цієї болючої проблеми. Формулюючи у своїй манері запитання, він тут же безапеляційно відповів на нього: «Що треба зробити, щоб забезпечити районні організації по всіх галузях нашої роботи достатньою кількістю потрібних працівників? Для цього треба зробити, принаймні, дві речі:

1. скасувати округи, які перетворюються в непотрібне середостіння між областю і районами і за рахунок окружних працівників, які звільняються, посилити районні організації;

2. зв'язати районні організації безпосередньо з областю (крайкомом, нац. ЦК)»¹.

У Російській Федерації, де поряд з округами існували області і краї, перехід на триступеневу структуру управління дійсно допоміг зміцнити кадрами райони, наблизити партійний і радянський апарати до колгоспів. У національних республіках, де областей не створили, прийняте по доповіді Сталіна рішення XVI з'їзду ВКП(б) про ліквідацію округів означало перехід на двоступеневу структуру управління (центр-район). Це рішення було виправданим для великих за територією й населенням республік, але не для України. Однак партійно-радянське керівництво УСРР виконало його, не порушуючи перед Москвою питання про утворення областей замість округів, які підлягали ліквідації. Генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович тупо виконував рішення партійного з'їзду, не задумуючись про можливі наслідки. В. Чубар теж не висловив заперечень, хоч керував радянською вертикаллю влади, яка безпосередньо відповідала за поточне управління усіма сферами життя. Мабуть, йому було незручно наполягати на утворенні областей, оскільки п'ятьма роками раніше він підтримав пропозиції про ліквідацію губерній. Починаючи з вересня 1930 р. територія України була розподілена на 503 адміністративні одиниці, безпосередньо керовані з Харкова: Молдавську АСРР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони.

Районна ланка від реформи справді виграла. На зміцнення районів ЦК КП(б)У надіслав майже 14 тис. колишніх окружних працівників. Проте керувати сільськими районами із столиці республіки виявилось неможливо. Так-сяк справляючись з чотирма десятками округів, Харків не міг справитися з півтисячею об'єктів управління. В ЦК КП(б)У, Раднаркомі УСРР, Укрпрофраді та інших центральних установах стали виникати специфічні управлінські

---

¹ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 332.

ланки по групах районів. Це не зарадило справі, а тільки призвело до глибокої дезорганізації.

Півтора роки діяльність центральних установ республіки була напівпаралізована безліччю дрібних проблем, які виникали в сотнях сільських районів. Нарешті, в лютому 1932 р. було прийнято рішення про створення п'яти областей, які за територією майже удвоє перевищували колишні губернії, — Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської та Вінницької. В районах Донбасу керівництво республіки не наважилося створити область, яка б взяла на себе управлінські функції колишньої Катеринославської губернії, і залишило управління за собою. Ця непослідовність, як швидко довело життя, виявилася необґрунтованою. Тому 2 липня 1932 р. ВУЦВК ухвалив рішення про утворення Донецької області у складі 17 адміністративно-територіальних одиниць, підпорядкованих центру, а також 13 районів Харківської і 5 районів Дніпропетровської областей.

На III Всеукраїнській партконференції у липні 1932 р. С. Косіор, В. Чубар, Р. Терехов та інші керівники республіки визнали, що через поспішність при проведенні адміністративно-територіальної реформи сільські райони виявилися, як вони обережно висловлювалися, «без достатнього керівництва» у найвідповідальніший момент становлення колгоспного ладу¹. Проблема, однак, не вичерпалася сама собою одразу після утворення областей. На лютому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У однією з причин катастрофічного спаду сільськогосподарського виробництва голова ВЦВК Г. Петровський назвав таку: «Про елементарні речі, які треба було повідомити ЦК або який-небудь інший радянський орган, тижнями і цілими місяцями ми не могли дізнатися в районі. Наші організовані області далеко не справно працюють. У минулому році в поїзді по Донецькій області я бачив, як обласні організації не охопили ще район у відношенні керівництва, не налагодили цю справу так, щоб село відчувало керівну роль партії»².

¹ Третя конференція КП(б)У. 6-9 липня 1932 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1932. — С. 8, 11, 73, 80.

² Див.: Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 161.

Новоутворена Донецька область була найбільшою за територією в Україні. На початок 1937 р. вона складалася з 13 міст обласного підпорядкування (включаючи села у підпорядкуванні відповідних міськрад), 25 сільських районів, підпорядкованих безпосередньо області, і 18 районів, підпорядкованих Старобільському округу. Відновлення Старобільського округу після утворення області пояснювалося економічною специфікою об'єднаних ним сільських районів. Старобільський округ був суто сільськогосподарським, а під історичним кутом зору — продовженням Слобідської України. Між 1926 і 1937 рр. населення області змінювалося таким чином¹:

		Населення за переписом 1926 р. в тис. осіб	Населення за переписом 1937 р. в тис. осіб	1937 р. в % до 1926 р.
I. Міськради				
1.	Артемівська (Бахмутська)	93,4	133,2	142,6
2.	Ворошиловська	64,5	143,8	222,9
3.	Горлівська	80,3	191,4	215,9
4.	Єнакієвська	83,9	181,1	215,9
5.	Кадіївська	109,1	202,1	185,3
6.	Костянтинівська	70,4	154,3	219,2
7.	Краматорська	56,8	122,3	215,4
8.	Краснолуцька	54,1	115,4	213,3
9.	Ворошиловоградська (Луганська)	146,6	258,9	176,6
10.	Макіївська	120,3	304,3	252,9
11.	Маріупольська	108,9	229,6	211,0
12.	Сталінська (Юзівська)	236,3	497,9	210,7
13.	Чистяківська	39,1	89,5	228,3
II. Сільські райони, підпорядковані безпосередньо області				
1.	Амвросіївський	46,4	51,2	110,4
2.	Боково-Антрацитівський	29,5	63,7	217,3

¹ Єфіменко Геннадій. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи і матеріали. — К., 2003. — С. 102-103.

3.	Будьоннівський	24,5	28,7	117,3
4.	Велико-Янисольський	32,5	29,7	91,7
5.	Волноваський	33,9	33,0	97,4
6.	Володарський (Старо-Миколаївський)	27,0	23,4	86,5
7.	Щербинівський	42,9	79,2	188,1
8.	Добропольський	24,7	28,6	115,7
9.	Попаснянський	60,2	107,6	178,4
10.	Краснодонський (Сорокінський)	31,1	63,9	205,2
11.	Лиманський	67,1	72,0	107,3
12.	Лисичанський	66,6	117,1	176,0
13.	Мар'їнський	39,9	44,1	110,5
14.	Олександрівський	22,8	17,5	76,8
15.	Ольгінський (Анадольський)	42,3	52,9	125,1
16.	Неліповський	79,6	107,1	134,5
17.	Рівеньківський	81,8	131,2	160,6
18.	Рубіжанський	58,1	72,2	124,0
19.	Слов'янський	94,7	132,7	140,1
20.	Сніжнянський	75,4	33,9	44,0
21.	Старобешівський	33,2	37,9	114,3
22.	Старо-Каранський	15,9	15,2	95,2
23.	Старо-Керменчикський	26,6	22,7	85,4
24.	Тельманівський	17,5	17,4	99,2
25.	Харцизький	28,8	60,0	214,3
III. Сільські райони, підпорядковані Старобільському округу				
1.	Біловодський	43,3	25,0	57,7
2.	Білокураківський	45,9	25,0	54,7
3.	Білолуцький	30,7	18,5	60,1
4.	Верхне-Теплівський	34,4	19,7	57,4
5.	Євсузький	31,3	16,8	53,8
6.	Станично-Луганський	24,3	26,8	110,3
7.	Лозно-Олександрівський	30,9	21,9	71,0
8.	Марківський	49,2	28,2	57,3

9.	Міловський	35,0	25,9	82,9
10.	Містківський	26,8	18,1	69,2
11.	Нижньо-Дуванський	38,1	22,5	59,5
12.	Ново-Айдарський	48,3	31,6	64,7
13.	Ново-Астраханський	27,5	15,8	55,6
14.	Ново-Псковський	42,3	23,4	54,8
15.	Покровський	20,0	12,4	60,0
16.	Сватівський	37,6	34,4	91,9
17.	Старобільський	52,8	40,0	76,9
18.	Троїцький	22,7	14,5	63,6
IV.	Всього по області	3 007,8	4 354,5	144,8

Ці дані показують різну динаміку чисельності населення у міжвоєнному десятиріччі. На території десяти міськрад кількість населення зросла більше, ніж удвічі, а у трьох інших — більше, ніж у півтора рази. Донецькі міста швидко розвивалися, вбираючи в себе робочу силу іззовні. В сільських районах, підпорядкованих безпосередньо області, зростання населення було менш переконливим, а у 8 районах з 25 кількість жителів зменшилася. Там, де населення зростало, розвивалася кам'яновугільна промисловість, знову-таки вбираючи робочу силу іззовні. А у 17 сільських районах Старобільського округу населення зменшилося, причому у восьми з них — майже наполовину. Лише Станично-Луганський район виявив слабку тенденцію до зростання. Ці суто аграрні райони втрачали людей внаслідок депортації або загибелі під час колективізації і Голодомору, меншою мірою — завдяки впливу робочої сили на промислові підприємства.

Між 1926 і 1937 рр. сукупна чисельність населення Донецької області істотно змінилася¹:

¹ Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. — М., 2007. — С. 46, 47, 52, 53, 58, 59. Ці дані незначною мірою відрізняються від даних, наведених у попередній таблиці.

	Перепис 1926 р. (грудень) в тис. осіб	Перепис 1937 р. (січень) в тис. осіб	1937 р. в % до 1926 р.
Міське населення	931,3	3 185,8	342,1
в тому числі:			
чоловіки	488,9	1548,6	316,8
жінки	442,4	1637,2	370,1
Сільське населення	2032,4	1392,8	68,6
в тому числі:			
чоловіки	996,1	655,7	65,9
жінки	1036,3	737,1	71,2
Все населення	2963,7	4578,7	154,5
в тому числі:			
чоловіки	1485,0	2204,3	148,5
жінки	1478,7	2374,4	160,6

Перепис 1937 р. більш точний, ніж проведений замість нього Всесоюзний перепис 1939 р. Тому зміни в чисельності населення варто визначати за переписом 1926 р. і «репресованим» переписом 1937 р. Бачимо, що населення області за десятиріччя зросло в півтора рази. Це найбільший в Україні темп росту. Зростання спостерігалось і в Дніпропетровській області (на 5,4%), але в усіх інших областях чисельність населення скоротилась внаслідок Голодомору 1932–1933 рр.

Чисельність чоловіків у сільській місцевості Донецької області скоротилась на третину. Частково скорочення було викликане урбанізаційними процесами, але в основному — Голодомором. Порівняно високі темпи зростання міського населення пояснювалися притоком робочої сили в донецьку промисловість з інших областей України і з інших республік СРСР. Приток перекрив заподіяні Голодомором втрати місцевого населення.

Населення великих міст Донецької області (з чисельністю понад 50 тис. жителів наприкінці 1930-х рр.) зросло між переписами 1926 і 1937 рр. таким чином¹:

¹ Там само. — С. 65.

	Перепис 1926 р. (грудень) в тис. осіб	Перепис 1937 р. (січень) в тис. осіб	1937 р. в % до 1926 р.
Сталіно	105,7	245,3	232,0
Маріуполь	63,3	192,1	303,3
Ворошиловоград	70,9	170,5	240,3
Макіївка	51,5	160,2	311,4
Краматорськ	12,3	93,7	758,9
Костянтинівка	27,5	91,4	333,1
Горлівка	19,1	85,9	449,7
Орджонікідзе	34,1	85,1	249,3
Слов'янськ	39,4	69,9	177,3
Кадіївка	17,2	64,3	373,8
Ворошиловськ	16,0	53,2	331,7
Артемівськ	37,3	53,1	142,4

Число міст з населенням понад 50 тис. жителів зросло в Донецькій області з 4 до 12. Кількість людей в містах, де розміщувалися новобудови перших п'ятирічок, зростала особливо швидко. Рекордменами в Україні за темпами зростання були Краматорськ (7,6 рази) і Горлівка (4,5 рази). Подібні темпи спостерігалися тільки в сусідній Дніпропетровській області, де населення Дніпродзержинська за десятиріччя збільшилося в 4,5 рази, а Запоріжжя — в 4,4 рази. Це й не дивно. В обох областях, які входили до складу дореволюційної Катеринославської губернії, формувався єдиний економічний район (з 1960-х рр. відомий як Донецько-Придніпровський). Проте міста Донецької області у міжвоєнну добу розвивалися більш динамічно. Область мала п'ять міст з потроєною за десятиріччя чисельністю населення, тоді як Дніпропетровська — тільки одне (Кривий Ріг). В інших областях України — не було жодного.

Завершальним акордом в динаміці адміністративно-територіального поділу Донеччини стало формування у червні 1938 р. двох окремих областей — Сталінської з центром в Сталіно (після перейменування в Донецьк у 1961 р. — Донецької) і Ворошиловоградської (після повернення обласному центру історичної назви в 1990 р. — Луганської). Поділ Донбасу ставить питання про те, в яких пропорціях розподілилося його населення між двома новоутвореними

областями. Для відповіді треба скористатися матеріалами Всесоюзного перепису населення 17 січня 1939 р.

Не підлягає сумніву, що організатори цього перепису допустили переоблік населення, намагаючись захиститися від звинувачень в недообліку, яких зазнали керівники перепису 6 січня 1937 р. Однак за підрахунками фахівців, переоблік не перевищував 2,9 млн. осіб (1,7% від загальної чисельності зареєстрованого населення)¹. В масштабі однієї області можна говорити про переоблік в кілька десятків тисяч осіб. Переважна частка збільшеної чисельності населення у порівнянні з даними перепису 1937 р. припадає на природний та механічний прирости за 1937–1938 рр. Таблиця, що наводиться, дає уявлення про те, як населення українського Донбасу розподілилося в 1938 р. між двома областями (за переписом 1939 р.)²:

	Донецька область	Ворошиловградська область	Сталінська область
Міськенаселення			
тис. осіб	3630,9	1209,4	2421,5
%	100,0	33,3	66,7
У тому числі:			
чоловіки			
тис. осіб	1769,4	585,4	1184,0
%	100,0	33,0	67,0
жінки			
тис. осіб	1861,5	624,1	1237,4
%	100,0	33,5	66,5
Сільське населення			
тис. осіб	1310,6	632,2	678,4
%	100,0	48,2	51,8
У тому числі:			
чоловіки			

¹ Жиромская В.Б. Всесоюзная перепись населения 1939 г.: история проведения и оценка достоверности // Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. М., 1992. — С. 8.

² Шаталіна Е.П. Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (30-е годы). — К., 1988. — С. 185-189.

тис. осіб	641,1	303,4	641,1
%	100,0	47,3	52,7
жінки			
тис. осіб	669,5	328,8	340,7
%	100,0	49,1	50,9
Все населення			
тис. осіб	4941,4	1841,6	3099,8
%	100,0	37,2	62,8
У тому числі			
чоловіки			
тис. осіб	2410,5	888,8	1521,7
%	100,0	36,8	63,2
жінки			
тис. осіб	2530,9	952,8	1578,1
%	100,0	37,6	62,4

Отже, людський потенціал розподілився між двома областями у співвідношенні двох третин (Сталінська обл.) до однієї третини (Ворошиловградська область). Сільське населення розподілялося приблизно порівну.

2.2. Зростання робітничого класу

Чисельність робітників і службовців в економіці Донбасу зростала за період 1928-1936 рр. в таких пропорціях¹:

	1928 р. тис. осіб	1936 р. тис. осіб	Приріст в тис.	в %
промисловість	367,5	661,3	293,8	180,0
будівництво	26,6	100,6	74,0	378,2
транспорт	45,5	122,4	76,9	269,1
радгоспи і МТС	10,3	132,9	122,6	1290,3
торгівля і громадське харчування	32,5	71,6	39,1	220,3
народна освіта	15,3	69,2	53,9	452,3
охорона здоров'я	12,1	41,3	29,2	341,4
всі галузі економіки	486,8	1287,3	800,5	264,5

Перша закономірність, яка кидається в очі: темпи зростання кількості працюючих у промисловості виявилися найменшими. Більш динамічно розвивалися капітальне будівництво і транспорт. Високі темпи зростання показали галузі, які раніше в Донбасі були зовсім нерозвинутими — освіта і охорона здоров'я. І, нарешті, кількість працюючих в радгоспах і МТС зросла в 12,9 рази. У 1928 р. машинно-тракторних станцій ще не існувало, а мережа радгоспів була малорозвинутою.

Розглянемо тепер структуру промислових робітників Донбасу, задіяних у великій і дрібній (районній, кооперативній, колгоспній) промисловості. Наводяться середньорічні дані про чисельність робітників в 1937 р. разом з кількістю підприємств, на яких вони працювали. Дані зазначені не тільки по Донбасу в цілому, а й по двом областям, на які була поділена Донецька область в 1938 р.²:

¹ История рабочих Донбасса. Том 1. — К., 1981. — С. 250.

² Шаталіна Е.П. Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (30-е годы). — С. 211-214.

Промисловість	Донбас		Сталінська область		Ворошиловградська область	
	Кількість підприємств	Кількість робітників в тис.	Кількість підприємств	Кількість робітників в тис.	кількість підприємств	робітників в тис.
Велика	2036	588,6	1277	385,1	759	203,5
Дрібна	8877	27,0	4380	14,1	4497	12,9
Разом	10913	615,6	5657	399,2	5256	216,4

Питома вага робітників великої промисловості у промисловому виробництві України складала 83% проти 17% робітників дрібної промисловості¹. Натомість на Донбасі це співвідношення ще виразніше виступало на користь великої промисловості — 95,7% проти 4,3%. Підприємства дрібної промисловості займалися майже виключно виробництвом продукції для задоволення повсякденних потреб населення, і якраз ці галузі були розвинуті на Донбасі найменше.

Галузева структура робітників Донбасу, задіяних у великій та дрібній промисловості, у 1937 р. була такою (теж з розподілом відповідних даних по двох областях, утворених роком пізніше)²:

¹ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — К., 1969. — С. 152.

² Шаталина Е.П. Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (30-е годы). — С. 211–214.

Галузі промисловості	Донбас в цілому		В тому числі:			
			Сталінська обл.		Ворошиловградська обл.	
	кількість підприємств	кількість робітників в тис.	кількість підприємств	кількість робітників в тис.	Кількість підприємств	кількість робітників в тис.
1. Вугільна	486	244,2	214	138,7	272	105,5
2. Електростанції	333	6,3	217	3,1	116	3,2
3. Гірничохімічна	7	1,8	7	1,8	-	-
4. Видобуток мінералів	223	19,8	151	17,5	72	2,3
5. Коксохімічна	21	19,6	17	14,6	4	5,0
6. Хімічна	28	10,1	21	0,5	7	9,6
7. Силікатно-керамічна	566	39,4	332	32,0	234	7,4
8. Чорна металургія	12	76,4	9	65,9	3	9,5
9. Кольорова металургія	2	2,0	2	2,0	-	-
10. Машинобудівна і металообробна	3385	130,5	1839	76,4	1546	54,1
11. Деревообробна	1671	7,8	757	4,2	914	3,6
12. Поліграфічна	114	2,1	71	1,5	43	0,6
13. Текстильна	41	1,2	17	0,3	24	0,9
14. Швацька	239	9,3	109	6,7	130	2,6
15. Взутєва	333	6,6	128	4,0	205	2,6
16. Харчосмакова	2989	23,4	1488	16,0	1501	7,4
17. Інші галузі	463	15,1	278	13,9	185	2,0

Сукупна чисельність робітників у п'ятьох взаємопов'язаних галузях важкої індустрії Донбасу становила 489,1 тис. осіб, тобто 79,5%. Це — кам'яновугільна, металургійна, машинобудівна, хіміч-

на (з коксохімією) галузі промисловості і електроенергетика. На них ми й зупинимось в подальшому аналізі промислового розвитку. Наведені дані засвідчують однорідність промислової структури Сталінської і Ворошиловградської областей. Це означає, що поділ Донецької області не був обумовлений економічними причинами (так само, як вилучення з підпорядкування Україні в 1925 р. Шахтинського округу).

Промисловість Донбасу, як і вся радянська, розвивалася переважно екстенсивним шляхом, тобто приріст продукції досягався не стільки за рахунок підвищення продуктивності праці, скільки введенням нових потужностей і залученням додаткової робочої сили. Внаслідок високих темпів капітального будівництва у промисловості країна швидко пододала безробіття, а в роки другої п'ятирічки почав відчуватися дефіцит робочої сили. Долаючи його, влада розгорнула агітаційну кампанію по залученню жінок у промисловість. Кампанія проводилася під гаслами звільнення жінок від домашнього рабства і перетворення їх на повноцінних громадянок радянського суспільства. Певний резон у цьому був, але влада насправді бажала розв'язати два взаємопов'язаних завдання: залучити у промисловість додаткову робочу силу і створити економічні умови для обмеження заробітків чоловічої частини робітничого класу. До революції і навіть в роки непу робітник одержував заробітну плату, яка була достатня для прогодування сім'ї. Залучення жінки у виробництво створювало додатковий дохід для сім'ї, оскільки зарплата чоловіка стала явно недостатньою для підтримання мінімального життєвого рівня.

Внаслідок того, що промисловість розвивалася здебільшого екстенсивно, в ній переважала ручна праця. Це означало, що в галузях важкої індустрії праця вимагала значних фізичних зусиль. Отже, у промисловості Донбасу можливості застосування жіночої праці були обмеженими.

Тим не менш, керівники центральних відомств, яким тепер підпорядковувалася важка індустрія Донбасу, наполягали на втягненні жінок у виробничий процес. Наказом по Наркомату важкої промисловості від 2 квітня 1934 р. перед партійними і профспілковими органами Донбасу було поставлене завдання прискорити залучення

жінок у виробництво. Це завдання було поставлене на планову основу, і виконання планів контролювалося. Профспілки почали вивчати умови праці на всіх підприємствах з метою виявлення можливостей для заміни чоловіків жінками. За роки другої п'ятирічки у велику промисловість Донбасу прийшло 34 тис. жінок, що складало 51 % загального приросту робочої сили (у першій п'ятирічці — 33%)¹.

Питома вага жінок в другій п'ятирічці особливо зросла у вугільній промисловості — з 20,4% у 1933 р. до 26,3% в 1936 р. Це було пов'язане з досить великими зрушеннями в механізації трудомістких процесів на шахтах. Серед машиністів електровозів питома вага жінок зросла з 28% у 1932 р. до 66% в 1936 р., робітників на конвеєрі — з 8 до 70%, робітників на лебідці — з 32 до 66%².

Співвідношення чоловіків і жінок серед працівників великої промисловості Донбасу у 1936 р. виявилось таким³:

Категорії працівників	Загальна чисельність		Чисельність чоловіків		Чисельність жінок	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Робітники	532,0	100,0	400,6	75,3	131,4	24,7
Учні	14,0	100,0	10,8	77,0	3,2	23,0
Інженерно-технічні працівники	41,8	100,0	38,5	92,1	3,3	7,9
Службовці	26,9	100,0	17,4	64,6	9,5	35,4
Молодший обслуговуючий персонал	28,0	100,0	15,7	56,0	12,3	44,0
Всі працівники	642,7	100,0	483,0	75,1	159,7	24,9

¹ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — Донецк, 1978. — С. 107.

² Цукерник А.Л. Производительность труда и численность трудящихся в каменноугольной промышленности Донбасса. — Харьков, 1940. — С. 78.

³ Розраховано за даними: Праця в УРСР. Статистичний довідник. — К., 1937. — С. 80–81.

Ця таблиця добре ілюструє становище жінок на виробництві. Вони становили чверть робочої сили з відхиленнями від цієї константи за категоріями працівників: майже половина серед молодшого обслуговуючого персоналу і третина серед службовців, але менше 8% серед інженерно-технічного персоналу.

Національний склад робітників Донбасу можна визначати тільки за вибірковими, але досить репрезентативними обстеженнями. До революції і в роки непу у новому поповненні переважали вихідці з центральних губерній Росії. Тому за обстеженням 1926 р. на першому місці серед робітників знаходилися росіяни (51%), на другому — українці (40%), а серед інших найбільш чисельними були поволзькі татари, білоруси, євреї. В цей час ще залишалися й китайці, завезені сюди за контрактом під час Першої світової війни¹.

Через 8 років ситуація відчутно змінилася. За даними на серпень 1934 р. національний склад працівників області був таким²:

Національність	Всіх працівників великої промисловості		В тому числі:			
			робітників		ІТП	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%
українці	304,3	52,6	252,8	52,6	10,9	49,3
росіяни	237,9	41,2	199,6	41,5	8,5	38,5
євреї	5,8	1,0	2,8	0,6	1,5	6,8
всі інші	30,1	5,2	25,6	5,3	1,2	5,4
всього	578,1	100,0	480,8	100,0	22,1	100,0

Через те, що в роки індустріалізації робоча сила на Донбасі поповнювалася переважно за рахунок прилеглих областей, частка українців в складі робітників і навіть інженерно-технічних працівників стала переважаючою. Сукупна частка українців і росіян дійшла до 94%, хоч Донецька область залишалася найбільш багатонаціональною серед областей України.

¹ История рабочего Донбасса. — Том 1. — С. 255.

² Праця в УРСР. Статистичний довідник. — К., 1937. — С. 38.

Чисельність робітничого класу зростала за рахунок різних джерел. У першій п'ятирічці головна роль в поповненні належала селянам. Проте його лави зростали й за рахунок місцевої робітничої молоді, вихідців з сімей службовців, кустарів, ремісників, торгівців. П'ять окружних й десять районних бірж праці укладали під патронатом Наркомату праці УСРР договори з трестами і промисловими об'єднаннями на поставку робочої сили. На початку першої п'ятирічки діяло 22 генеральних договори з Донвугіллям, Південсталлю, правлінням Донецької залізниці. На їх підставі укладалися конкретні договори між біржами праці і господарськими організаціями. Наприкінці 1930 р. безробіття було ліквідоване, і біржі праці реорганізувалися у відділи обліку, розподілу й підготовки робітничих кадрів.

Промисловість Донбасу в першій п'ятирічці не могла виконувати встановлені плани через гострий дефіцит робочої сили. На початку 1930 р. дефіцит кваліфікованих шахтарів дорівнював 30 тис. осіб, а ближче до осені з басейну пішло 55 тис. робітників збирати урожай. У постанові від 21 серпня 1930 р. Рада праці і оборони визнала становище у вугільній промисловості загрозливим і зобов'язала Наркомат праці СРСР негайно завербувати і спрямувати в басейн 25 тис. селян. Одночасно за підказкою більшовицького керівництва ЦК ВЛКСМ оголосив мобілізацію 30 тис. комсомольців. Всеукраїнський комітет профспілки робітників сільського господарства і лісу оголосив серпневий похід 10 тис. наймитів на Донбас¹. В цілому за 1930 рік вдалося мобілізувати у вугільну промисловість Донбасу 82 тис. нових робітників. Однак не більше половини з них залишилося працювати на шахтах постійно².

У першій половині 1931 р. попит підприємств Донбасу на робочу силу ще більше зріс у зв'язку з розгортанням капітального будівництва на шахтах, заводах і новобудовах. Шахти вимагали 67 тис. нових робітників. На металургійних заводах не вистачало 4700 робітників провідних професій. Азовстальбуд був забезпечений кад-

¹ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 25–26.

² Там само. — С. 26.

рами на 87%, Краммашбуд — менш ніж наполовину. Плани вербування робочої сили органами Наркомату праці виконувалися лише наполовину¹.

1 липня 1931 р. газета «Правда» опублікувала постанову ЦВК і РНК СРСР «Про відхідництво», яка радикальним чином розв'язувала назрілу проблему. Постанова накреслювала ряд важливих пілг для колгоспників і колгоспів, які надавали підприємствам робочу силу. Підприємства зобов'язувалися надавати технічну допомогу колгоспам-донорам: забезпечувати їх ремонтними матеріалами, запчастинами, транспортними засобами. Сім'ї відхідників одержували допомогу від колгоспу. Госпоргани мусили забезпечувати відхідників житлом і продовольством, оплачувати їхній проїзд до місця роботи.

Були визначені райони вербування для промисловості Донбасу. Безпосередньо в Донбасі їх налічувалося 18, в інших регіонах — 43. У радянських, господарських і профспілкових органах утворювалися вербувальні організації з постійними уповноваженими в районах вербування². Апарат числом в 475 вербувальників розподілявся по регіонах країни так: 153 — в Центральній чорноземній області, 91 — в Татарстані, 90 — в Україні, 74 — в Білорусії, 48 — в Західній області³.

До початку 1932 р. промисловість Донбасу була укомплектована кадрами, однак закріпити їх на виробництві не вдалося. В останньому кварталі 1932 р. в Україні, ЦЧО, Білорусії і Татарстані було навербовано понад 30 тис. робітників⁴. Поряд з оргнабором використовувався й традиційний метод набору «від воріт». За 8 міс. 1932 р. так було набрано на шахти близько 30% загальної кількості прийнятих, а на металургійні заводи — понад 35%⁵.

В другій п'ятирічці характер поповнення робітничого класу зазнав істотних змін. Тепер потреби в робочій силі задовольнялися головним чином не вербувальними операціями, а за рахунок випуск-

¹ Там само. — С. 26–27.

² Правда (Москва). — 1931. — 22 августа.

³ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 28.

⁴ Там само. — С. 30.

⁵ Там само. — С. 33.

ників шкіл фабрично-заводського навчання або членів сімей місцевих робітників. Селянство залишалося важливим джерелом поповнення робочої сили, але вже не визначальним. Навесні 1936 р. профспілки провели перепис, який охопив 36 тис. шахтарів на 34 шахтах Донецької області. Він показав, що вихідці з села серед шахтарів, які почали працювати на шахтах в 1933–1936 рр., склали близько половини, а серед тих, хто прийшов на шахти тільки в 1936 р. — 33%¹.

---

¹ Там само. — С. 104.

2.3. Структура донецької промисловості

Будівельна програма першої п'ятирічки вимагала багатомільярдних капіталовкладень. В Україні капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди по групі А становили за 1921–1928 рр. 659,5 млн. руб., за 1929–1935 рр. — 7384,3 млн., а всього за 1921–1935 рр. — 8043,8 млн. руб. Отже, в роки індустріалізації українська промисловість групи А використала 91,8% сукупних капіталовкладень за весь період 1921–1935 рр. Капіталовкладення по групі Б становили за 1921–1928 рр. 101,4 млн. руб., а за 1929–1935 рр. — 821,6 млн., а всього за 1921–1935 рр. — 923 млн. руб.¹ Отже, за роки індустріалізації промисловість групи Б використала 89,0% сукупних капіталовкладень за весь період 1921–1935 рр. Переважну частку капіталовкладень (86,7 % в роки непу і 90% в роки індустріалізації) поглинали галузі важкої індустрії, представлені в групі А. Найбільше коштів виділялося на капітальне будівництво в галузях, що забезпечували технічну реконструкцію народного господарства — для електроенергетики, машинобудування, металургії.

Територіальна структура капіталовкладень в роки перших п'ятирічок не зазнала будь-яких змін²:

Роки	Економічні райони		
	Донецько-Придніпровський	Південно-Західний	Південний
1929	88,3	8,0	3,7
1931	90,8	5,7	3,5
1933	89,7	7,7	2,6
1935	88,2	8,7	3,1

Донецько-Придніпровський район (до якого слід додати Харківську область), був найбагатшим на природні ресурси та висококваліфіковану робочу силу. Тому зрозумілим є високий ступінь концентрації в ньому загальнореспубліканських капіталовкладень.

¹ Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — С. 142.

² Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — К., 1969. — С. 159.

Порівняно невелика частка Південно-Західного району (Київська, Вінницька, Чернігівська області) в капіталовкладеннях пояснювалася його близькістю до кордону. Частка Південного району (Одеська область і Молдавська АРСР) в капіталовкладеннях приблизно відповідала його питомій вазі в населенні і економіці республіки.

В Україні налічувалося 11 підприємств важкої індустрії, у розбудову або реконструкцію кожного з яких було вкладено від 1926 до початку 1936 рр. понад 100 млн. руб. Список їх виглядав так (з позначенням обсягу капіталовкладень в млн. руб.)¹:

Дніпропетровська область

- Дніпропетровський трубопрокатний завод — 160
- Дніпроалюмінбуд — 169
- Дніпропетровський металургійний завод — 240
- ДніпроГЕС (перша черга) — 250
- Криворіжсталь — 252
- Запоріжсталь — 369

Донецька область

- Комунарський металургійний завод — 149
- Ворошиловградський паровозобудівний завод — 216
- Краммашбуд — 291
- Азовсталь — 292
- Макіївський металургійний завод — 295

Сукупна вартість найбільших будов Дніпропетровської області (за тогочасним адміністративно-територіальним поділом вона включала й Запорізьку область), дорівнювала 1440 млн. руб., тоді як Донецької — 1243 млн. руб. Потрібно, однак, зазначити, що основою економіки Донбасу була кам'яновугільна промисловість, у розбудову якої за період 1921–1935 рр. було вкладено 1236 млн. руб.² Цей мільярд з гаком розійшовся по десятках шахт.

Донбас і Придніпров'я з дореволюційних часів об'єднувалися в один економічний район. Якщо проаналізувати загальносоюзний

---

¹ Кульчицький С.В. Більшовицькі методи «навздогінної» модернізації (1929–1938) // Економічна історія України. Том 2. — К., 2011. — С. 267.

² Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 154.

список підприємств важкої індустрії, у розбудову або реконструкцію кожного з яких було вкладено за роки індустріалізації понад 100 млн. рублів, то цей економічний район з 11-ма новобудовами займав перше місце. На другому місці з сімома новобудовами перебував Уральський регіон, шість новобудов були розташовані в Центральній Росії, по дві — під Ленінградом, у Середній Азії і Східному Сибіру¹.

За роки індустріалізації докорінно змінилося співвідношення між великою та дрібною промисловістю в загальному промисловому виробництві України. По валовій продукції динаміка змін виглядала так²:

	1925/26 р.	1938 р.
Велика промисловість		
в млн. руб.	2172	17995
у % до підсумку	68,7	92,5
Дрібна промисловість		
в млн. руб.	990	1452
у % до підсумку	31,3	7,5
Вся промисловість		
в млн. руб.	3162	19447
у % до підсумку	100,0	100,0

Якщо на початку індустріалізації дрібна, тобто переважно кустарно-реміснича промисловість виробляла мало не третину всієї промислової продукції, то перед Другою світовою війною її питома вага скоротилася більше, ніж учетверо — до 7,5%. Зміна співвідношення на користь великої промисловості засвідчувала високі темпи технічного прогресу. Слід пам'ятати, однак, що дрібна промисловість стовідсотково працювала на задоволення повсякденних потреб населення, тоді як переважна частка продукції кожної галузі великої промисловості призначалася для споживання інших галузей і, в кінцевому підсумку, для задоволення потреб військово-промис-

¹ Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937). — К., 1979. — С. 226.

² Там само. — С. 152.

лового комплексу, підприємства якого розміщувалися, як правило, за межами України.

Є можливість співставити продукцію як великої, так і дрібної промисловості Донецької області з іншими областями України. Абсолютні і відносні показники виглядали так (дані за 1933 р., валова продукція за цінами 1926/27 р.)¹:

Області	Велика промисловість		Дрібна промисловість	
	млн. руб.	%	млн. руб.	%
Київська	925	12,7	64	20,0
Вінницька	289	4,0	40	12,6
Чернігівська	160	2,2	18	5,7
Харківська	1625	22,3	62	19,4
Дніпропетровська	1137	15,6	40	12,6
Донецька	2225	30,5	43	13,5
Одеська	875	12,0	44	13,7
АМСРР	42	0,6	8	2,5
Україна в цілому	7300	100,0	319	100,0

Наведені дані засвідчують істотну перевагу Донецької області по виробництву продукції великої промисловості над усіма іншими областями, не виключаючи найбільш розвинутих — Харківської і Дніпропетровської. Ця перевага виглядатиме навіть більш переконаливо, якщо згадати органічні недоліки незмінних цін 1926/27 р. як статистичного вимірника. Адже нова продукція включалася в загальний облік за цінами, що існували в рік її випуску. Це означає, що ціни на кам'яне вугілля, видобуток якого був основою промисловості Донбасу, завжди відповідали рівню 1926/27 р., тоді як ціни на швидко оновлювану продукцію машинобудування, яке становило основу промисловості Дніпропетровської і Харківської областей — пізнішому, більш високому рівню. Роки індустріалізації характеризувалися істотною інфляцією, яка діяла на оптові ціни промисловості в бік підвищення.

За обсягом продукції дрібної промисловості Донецька область істотно поступалася Київській і Харківській, перебуваючи на одно-

¹ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 53.

му рівні з Одеською та Вінницькою. У Молдавській автономії велика промисловість перевищувала дрібну по валовій продукції тільки в 5 разів, у Вінницькій області — в 7 разів, у Київській — в 13 разів. Натомість у Харківській області велика промисловість давала в 26 разів більше продукції, ніж дрібна, а в Дніпропетровській — в 28 разів більше. Донецька область і тут була поза конкуренцією: в ній продукція великої промисловості перевищувала дрібну в 52 рази.

2.4. Зростання основних галузей важкої промисловості

Економічне значення Донбасу визначалося наявністю великих запасів високоякісного вугілля, густою мережею шахт, де воно видобувалося, і залізниць, якими перевозилося на місцеві металургійні заводи і в усі регіони країни. Напередодні Першої світової війни Донбас давав 87% загальноімперського видобутку вугілля. Довоєнний рівень вуглевидобутку був перевищений в 1927/28 господарському році, але питома вага басейну в загальносоюзному вуглевидобутку скоротилася до 78% в цілому по Донбасу і до 68,2% по українському Донбасу¹.

Відбудова і розбудова вугільного Донбасу була одним з пріоритетів центрального уряду в Москві. Технічна реконструкція старого Донбасу відбувалася шляхом концентрації вуглевидобутку в найбільш перспективних шахтах, поліпшення і оновлення їх устаткування, прискореного будівництва нових шахт.

У перші роки індустріалізації будувалися невеликі і середні шахти, які здебільшого повторювали за технікою виїмки вугілля дореволюційні проекти. В проектах того часу не передбачалося застосування принципово нового устаткування, запровадження повної механізації виробничих процесів. Для кожної шахти будувалася складна індивідуальна поверхня. В роки першої п'ятирічки у проектах уже передбачалася широка механізація основних процесів вуглевидобутку.

За першу п'ятирічку до ладу стало 53 шахти, за другу — 40². Завдяки реконструкції старих шахт і будівництву нових істотно зросли нові виробничі фонди, поліпшилася їх якість. Тому технічне переозброєння вуглевидобутку можна прослідкувати за наявністю основних механізмів, які перебували в експлуатації (на початок року)³:

¹ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 95.

² Яснопольский Л.Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна. — Т. II. — К., 1957. — С. 8. У загальному підсумку враховано комбінат «Ростовуголь».

³ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. — К., 1936. — С. 73, 77; Нариси розвитку народного господарства Української РСР. — К., 1949. — С. 386.

Механізми	1929	1932	1935	1937
важкі врубові машини	511	1125	1340	1798
відбійні молотки	126	5131	6141	7725
конвеєрні приводи	323	1909	2186	...
електровози	25	...	242	545

Вирішальною ділянкою технічної реконструкції шахт був забій. Зрушення, які відбувалися в ньому, знайшли своє відображення перш за все в системі розробок. Переважання пологого і похилого падіння пластів (79,5% усього добування) і відносно невелика їх потужність (від 0,6 до 1,8 м при середній динамічній потужності 0,93 м) сприяли розвитку механізації виймання вугілля важкими врубовими машинами¹.

У шахтах, де розроблялися пологі пласти, ефективному використанню врубової машини перешкоджував короткий забій: на його зарубку йшла незначна частина всього робочого часу, і тому врубова машина простоювала. Це привело до необхідності збільшення довжини забою пологих пластів. На Донбасі середня довжина лави збільшилась з 48 м у 1927/28 р. до 70 м у 1932 р.²

Механізація зарубки вугілля на крутих пластах проводилася за допомогою відбійних молотків. Пневматичні відбійні молотки застосовувалися тільки на крутих пластах з неякісними боковими породами і великим газовідділенням, тобто там, де використання врубових машин зустрічало технічні труднощі.

За станом на 1933 р. вугілля було видобуто за допомогою³:

- важких врубових машин — 53,2% від сукупного обсягу видобутку;
- легких врубових машин — 0,5%;
- відбійних молотків — 10,8;
- інших механізмів — 12,8;
- всього механізмами — 77,0;
- ручний видобуток — 23,0.

¹ Уголь (Москва). — 1935, № 123. — С. 25.

² Зворькин А.А. Реконструкция каменноугольной промышленности. — М., 1934. — С. 61.

³ Социалистическое строительство СССР. Ежегодник. — М., 1935. — С. 137. У цьому джерелі, як і в усіх інших загальносоюзних статистичних збірниках, подаються дані з урахуванням Східного Донбасу в кордонах Російської Федерації.

На кінець другої п'ятирічки (1937 р.) за допомогою механізованої зарубки на Донбасі було видобуто вже 90% вугілля (проти 77% в США, 84,7% в Німеччині, 51% у Великій Британії)¹. Зростання рівня механізації зарубки стало початком удосконалення всього процесу добування вугілля.

Раціональним використанням врубової машини могло бути лише за умови механізації інших процесів вуглевидобутку. У зв'язку з цим впроваджувалася, зокрема, скреперна і конвеєрна доставка вугілля в лаві до навантажувальної площадки. Це допомогло ліквідувати розрив між механізованою зарубкою і менш механізованою доставкою на пологих пластах. До 1936 р. доставка була механізована на 87,5%².

Вузьким місцем залишалася відкатка вугілля. На корінних штреках механізована відкатка у 1935 р. становила 39,8%, у той час як механізоване добування досягло 80,2%, а доставка — 87,5%³.

Видобуток вугілля на українському Донбасі зріс з 24,8 млн. тонн у 1938 р. до 39,3 млн. тонн у 1932 р. Однак план першої п'ятирічки галузь виконала тільки на 85%⁴. Прорив 1932–1933 рр., викликаний передусім Голодомором, вдалося ліквідувати тільки в 1934 р., коли Донбас виконав виробничу програму на 104% і дав 60,016 млн. тонн вугілля⁵. У 1935 р. Донбас також виконав планове завдання: було видобуто 68,9 млн. тонн вугілля проти плану у 68 млн. тонн⁶. Проте в наступні роки кам'яновугільна промисловість знову опинилася у прориві (результат Великого терору), і в другій п'ятирічці недовиконала план на 2%⁷.

У розрахунку на душу населення видобуток вугілля в Україні підвищився з 836,3 кг у 1913 р. до 2257 кг у 1938 р., тобто на 169,9%

---

¹ Угольная промышленность СССР. К сорокалетию Великой Октябрьской социалистической революции. — М., 1957. — С. 207.

² Итоги переписи забоев и оборудования угольной промышленности. — М., 1936. — С. 14.

³ Там само. — С. 10, 14, 18.

⁴ Индустриализация СССР (1929–1933). Документы и материалы. — М., 1970. — С. 179.

⁵ Орджонікідзе Г.К. Статті і промови. — К., 1960. — С. 588.

⁶ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. — К., 1937. — С. 24.

⁷ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). — К., 1980. — С. 199.

(у 1926/27 р. він дорівнював 756,8 кг). Ці темпи зростання були невеликі порівняно з іншими галузями промисловості, але виявилися достатніми, щоб наблизити душеві показники виробництва по Україні до провідних країн Заходу. У 1937 р. душевий видобуток вугілля становив: у США — 3429 кг, в Англії — 5165, у Німеччині — 3313, у Франції — 1065 кг¹.

Динаміка видобутку вугілля (в переводі на кам'яне) в Україні порівняно з провідними країнами Заходу була такою (в млн. тонн)²:

	1913 р.	1937 р.
Українська РСР	22,7	68,9
США	516,9	450,0
Велика Британія	292,0	244,3
Німеччина	126,3	157,2
Франція	44,3	45,0

На тлі інших країн темпи зростання вуглевидобутку в Україні зростали досить переконливо. Щоправда, невисокі темпи зростання або навіть падіння видобутку вугілля у розвинутих країнах світу визначалися зовсім не стагнацією промисловості, а, навпаки, її розвитком із залученням більш прогресивних енергоносіїв, передусім — нафти.

Роль донецького вугілля в економіці Радянського Союзу поступово зменшувалася в результаті розгортання видобутку в інших кам'яновугільних басейнах. Питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку скоротилася з 86,8% у 1913 р. до 60,3% у 1937 р. (у тому числі по українському Донбасу — з 78,2 до 54,2%), тоді як частка Кузнецького басейну зростає відповідно з 2,7 до 13,9 %, Уралу — з 4,2 до 6,5%, Підмосковського басейну — з 1 до 6%³. У зв'язку з цим споживання донецького вугілля все більше зосереджувалося в Україні і в Центральній Росії, решта регіонів поступово переходила на

¹ Социалистическое строительство Союза ССР (1938–1948 гг.). Статистический сборник. — М., Ленинград, 1939. — С. 50.

² Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 165.

³ Угольная промышленность СССР. Статистический справочник. — М., 1957. — С. 37.

місцеві види палива. Зміни в територіальному розподілі донецького вугілля були такими (в %)¹:

	1933 р.	1938 р.
Україна (включаючи Крим)	51,5	56,4
Центр Європейської частини СРСР	19,9	21,7
Північно-західні і західні регіони	14,8	10,8
Північний Кавказ і Ростовська обл.	9,1	5,7
Середньо-і нижневолзький регіони	3,9	4,7
Інші регіони	0,8	0,7
Всього	100,0	100,0

Наступна таблиця характеризує розподіл донецького палива по галузях загальнорадянської економіки у 1935 р. З неї видно, що 36,7 млн. тонн вугілля, тобто 57,9% було спрямовано на потреби важкої промисловості, 10% прийшлося на частку металургії і 8,1% — на частку електроенергетики. Іншим великим споживачем донецького вугілля були залізниці. Для їх потреб виділялося 26,2% всієї кількості палива. За цільовим призначенням більше всього вугілля споживалося для виробництва коксу, спалювання в топках паровозів і пароходів, у котлах (в тис. тонн)²:

¹ Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. — М., 1955. — С. 346. Підвищення частки Поволжя у споживанні донецького вугілля в 1938 р. було випадковим. У 1940 р. ця частка знизилася до 3,6 %.

² Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 167.

Цільове призначення	Транспорт	Важка промисловість	В тому числі		Легка і харчова промисловість	Інші споживачі
			електро-енергетика	металургія		
Котли	1293	10356	5124	1516	2876	675
Паровози, пароплави, крани	14897	1261	-	823	100	256
Коксування	-	17700	-	-	-	-
Промислові печі	-	2804	-	1400	201	1
Газогенератори	-	1070	-	580	153	58
Ковальські горна	72	197	-	35	64	169
Побутові та господарські потреби	1320	2722	-	1706	251	708
Інші потреби	254	604	-	265	25	3264
Всього	17888	36714	5124	6325	3670	5131

Перше місце за обсягом капіталовкладень займала в роки форсованої індустріалізації металургійна промисловість. У чорній металургії значна частка коштів спрямовувалася на нарощування потужностей існуючих підприємств. Зокрема, до початку 1936 р. було вкладено по діючих заводах (у млн. руб.)¹:

Макіївський завод ім. С. Кірова — 294,5.

Комунарський (Алчевський) завод ім. К. Ворошилова — 148,6.

Єнакієвський завод — 67,8.

Сталінський (Юзовський) завод — 57,1.

Костянтинівський завод ім. М.Фрунзе — 13,6.

¹ Народнохозяйственный план на 1936 г. — Т. 2. — М., 1936. — С. 487.

Поряд з розширенням існуючих підприємств в Україні споруджувалися три металургійні гіганти світового значення — два в Дніпропетровській області (Запоріжсталь і Криворіжсталь) і один в Донецькій (Азовсталь). План першої п'ятирічки передбачав побудови тільки двох заводів у Дніпропетровській області потужністю по 650 тис. тонн чавуну (з відповідною кількістю дальших продуктів переділу). Однак великий дефіцит чорних металів змусив союзний уряд істотно переглянути металургійну програму. Потужність Криворіжсталі було збільшено в остаточному варіанті проекту до 1,7 млн. тонн чавуну, а Запоріжсталі — до 2,0 млн. тонн. Одночасно союзний уряд затвердив рішення побудувати на узбережжі Азовського моря у Маріуполя новий металургійний завод потужністю в 2,2 млн. тонн чавуну. Вважалося, що у перспективі потужність Азовсталі досягне 4 млн. тонн чавуну (продуктивність найбільшого в світі заводу Гері біля Чікаго дорівнювала 3 млн. тонн чавуну¹. Перший чавун Азовсталі було одержано у серпні 1933 р.

Темпи розвитку чорної металургії в перші роки індустріалізації і у першій п'ятирічці були уповільненими. Держава тоді ще не могла виділити достатніх коштів для одночасної розбудови потужностей численних і пов'язаних між собою ланок чорної металургії — від видобутку руди, виробництва коксу і вогнетривів аж до кінцевої продукції галузі — виробництва прокату і труб. Недостатні темпи капітального будівництва поряд із затягуванням введення в експлуатацію новоспоруджуваних металургійних об'єктів наприкінці п'ятирічки (коли загальна сума капіталовкладень в цю капіталоємну галузь надзвичайно зросла) значною мірою зумовили невиконання накреслених планів розвитку. Досягнутий у 1932 р. рівень виробництва прокату по країні в цілому становив лише 55,3% від запланованого оптимальним варіантом першої п'ятирічки². Внаслідок цього потреби країни в прокаті чорних металів зростали значно

¹ Болтенгаген Л.К. Перспективы развития украинской черной металлургии во второй пятилетке. — Харьков, 1933. — С. 7.

² Построение фундамента социалистической экономики в СССР. 1926–1932 гг. — М., 1960. — С. 149.

швидше, ніж його виробництво. Дефіцит балансу чорних металів аж до 1931 р. мав тенденцію до зростання (в млн. тонн)¹:

	Потреби	Виробництво	Дефіцит
1927/28	3,6	3,3	0,3
1928/29	4,4	3,7	0,7
1929/30	6,6	3,9	1,7
1931 р.	8,8	4,2	4,6

Радянська економіка не могла розвиватися запланованими темпами, тому що недопостачалася всіма видами прокатного металу і труб. Зокрема, у 1931 р. потреби капітального будівництва України в металі на підприємствах республіканського і місцевого підпорядкування були задоволені: у листовому залізі — на 20,7%, сортовому залізі — на 26,6, трубах сталевих — на 35,3, балках і швелерах — на 35,7% тощо². Можливості розв'язати проблему за допомогою імпорту прокату чорних металів були обмежені, тому що держава мала обмаль конвертованої валюти. Те, що вдавалося виручити від експорту, йшло в першу чергу на імпорт устаткування для машинобудівної галузі. І все-таки зовнішньоторгівельні організації змушені були різко збільшити імпорт прокату чорних металів. У 1931 р. частка імпорту у споживанні чорних металів досягла 23%³. У другій п'ятирічці темпи зростання чорної металургії значно прискорилися (частково за рахунок реалізації того величезного заділу, який був зроблений у першій п'ятирічці). Це дало можливість задовольнити основні потреби економіки в продукції металургійної промисловості й ліквідувати імпортну залежність по металу. Важливу роль у цьому відіграли металургійні підприємства Донбасу (в тис. тонн)⁴:

¹ Вейнгартен С. Экономика и планирование черной металлургии СССР. — М., 1939. — С. 62.

² Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 169.

³ Дерев'янкін Т.І. Розгортання боротьби за завоювання індустріально-технічної незалежності країни. Роль УРСР в цьому процесі // Історія народного господарства Української РСР. — Т. 2. — К., 1984. — С. 249.

⁴ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 170.

	1913 р.	1928/29 р.	1932 р.	1936 р.
1. Макіївський завод ім. С. Кірова				
чавун	231	221	594	1351
сталь	155	236	235	1127
прокат	118	215	233	1070
2. Єнакієвський завод				
чавун	349	426	497	903
сталь	316	357	389	645
прокат	280	308	296	580
3. Алчевський завод				
чавун	248	217	318	759
сталь	251	157	142	275
прокат	211	116	145	283
4. Донецький завод				
чавун	277	372	495	738
сталь	232	266	325	494
прокат	205	224	266	438
5. Костянтинівський завод ім. М.Фрунзе				
чавун	60	55	115	184
сталь	63	92	102	202
прокат	60	74	85	159
6. Азовсталь				
чавун	-	-	-	688
сталь	-	-	-	-
прокат	-	-	-	-

У 1928/29 рр. українська металургія дала 2880 тис. тонн чавуну проти 2892 тис. в 1913 р., й відповідно 2787 тис. тонн сталі проти 2442 тис. та 2261 тис. тонн прокату проти 2086 тис. Алчевський і Костянтинівський (по чавуну) заводи навіть не досягли довоєнного рівня виробництва. У першій п'ятирічці уповільнені темпи зростання були характерні для переважної більшості українських заводів. У 1932 р. на Макіївському (по сталі і прокату) і Єнакієвському заводах виробництво знаходилося приблизно на рівні 1928/29 р. Проте саме ці підприємства, докорінно реконструйовані і розшире-

ні протягом двох перших п'ятирічок, на завершальному етапі дали більшу частину приросту металу. Споруджені в Україні нові підприємства (за винятком Запоріжсталі) в другій п'ятирічці ще не були доведені до повного металургійного циклу.

Протягом першої п'ятирічки погіршилося співвідношення між виробництвом чавуну і продукції передільних цехів: чавуну вироблялося набагато більше, ніж сталі і особливо прокату. Форсований розвиток доменних цехів пояснювався різким зниженням частки металолому у виплавці сталі після вичерпання нагромаджених у відбудовний період запасів лому. Крім того, будівництво нових заводів з повним металургійним циклом і навіть розширення існуючих заводів, як правило, починалося з доменних цехів. З другої п'ятирічки, навпаки, помітилося випереджаюче нарощування потужностей переробних цехів. Проте в донецькій металургії навіть в останні роки другої п'ятирічки виробництво прокату ще відставало від виплавки чавуну і сталі. Це відставання було подолане пізніше.

Залежність радянської економіки від імпорту прокату чорних металів особливо загострилася в 1931 р. у зв'язку з падінням виробництва прокату при одночасному стрімкому зростанні металоспоживаючих галузей. Проте в 1934–1935 рр. завдяки швидким темпам зростання металургійної промисловості Донбасу і Придніпров'я ця залежність була ліквідована. Імпорт прокату чорних металів скорочувався: з 1289 тис. тонн в 1931 р. до 885 тис. в 1932 р., 457 тис. в 1933 р. і 311 тис. тонн в 1934 р. У 1938 р. імпорт скоротився до 89 тис. тонн при експорті чорних металів в 53 тис. тонн¹.

У листопаді 1930 р. видали першу продукцію два нових цинкових заводи приблизно однакової потужності: на Уралі — Беловський та в Україні — Костянтинівський. Раніше ця галузь кольорової металургії була представлена в СРСР одним невеликим заводом на Північному Кавказі. Тим часом потреби економіки в цинку постійно зростали, і доводилося задовольняти їх за рахунок імпорту. У 1929 р. було вивезено 34,1 тис. тонн цинку, в 1930 р. —

---

¹ Внешняя торговля СССР за 1918–1940 гг. Статистический справочник. — М., 1960.

38,4 тис. тонн¹. Працюючи на довізній сировині (з Північного Кавказу, Уралу і Далекого Сходу), Костянтинівський завод неухильно збільшував виробництво цинку: у 1931 р. — 2,3 тис. тонн, в 1934 р. — 8,6 тис. тонн, в 1936 р. — 11 тис. тонн². Завдяки цьому постійно зменшувався імпорт цинку: з 23,7 тис. тонн в 1931 р. до 4,3 тис. у 1934 р. і 1,5 тис. в 1935 р. У 1936 р. СРСР припинив імпорт цинку³.

На третьому місці за важливістю в Донбасі перебувало машинобудування. Донецька область не мала переваг серед інших областей України за ступенем розвинутості металообробної промисловості. На початку другої п'ятирічки тут працювало 278 підприємств цієї галузі у великій промисловості. В них було зайнято 88,8 тис. робітників і вони виробляли продукцію на 380 млн. руб. в цінах 1926/27 р. Якщо виділити в цій галузі суто машинобудування і співставити його з відповідними даними по всій Україні за 1933 рік, то будемо мати таку картину:⁴

Основні показники	Україна		Донецька обл.	
		%		%
Кількість підприємств	318	100,0	36	11,4
Кількість робітників в тис.	195,7	100,0	44,1	22,6
Валова продукція в цінах 1926/27 р., тис. руб.	1 457,7	100,0	224,2	15,4

Співставляючи ці дані, можна зробити висновок, що машинобудування в Донбасі було представлене незначною кількістю дуже великих підприємств, на яких працювала п'ята частина українських машинобудівників. Порівняно невисока оцінка вартості виробленої продукції пояснюється специфічною структурою галузі, яка орієнтувалася виключно на промисловість групи А. В продукції цієї галузі майже не було виробів, які задовольняли б потреби населення.

¹ Там само. — С. 311.

² Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 р. — К., 1937. — С. 40.

³ Там само.

⁴ Социалистическое строительство СССР. Ежегодник. — М., 1935. — С. 94–95.

Якраз ці вироби оцінювалися державою істотно дорожче (з включенням в ціну податку з обороту).

У першу чергу машинобудівники Донбасу задовольняли потреби двох провідних галузей місцевої промисловості — кам'яновугільної і металургійної. Така спеціалізація склалася з дореволюційних часів і в роки перших п'ятирічок тільки зміцнилася.

Частка українських підприємств у загальносоюзній продукції вугільного машинобудування була вагомою: 57 % за 1928/29–1932 рр.¹ В Україні ця галузь була представлена в основному утвореним в 1930 р. трестом по виробництву гірничошахтного устаткування, до якого увійшли Горлівський завод ім. С. Кірова, Донецький завод ім. XV-річчя ЛКСМУ, Луганський завод ім. О. Пархоменка і Торецький машинобудівний завод, а також харківський завод «Світло шахтаря».

Горлівський завод, який до революції випускав переважно шахтні вагонетки, у першій п'ятирічці був докорінно реконструйований і переведений на випуск устаткування, знятого з імпорту — турбоповітродувок, шахтних ротаційних компресорів, врубових машин. В грудні 1930 р. тут була створена перша важка врубова машина, а в 1932 р. став до ладу один з найпотужніших в світі цех врубових машин².

Луганський завод вугільного машинобудування постав на місці залізничних майстерень. Після реконструкції тут було освоєно виробництво складного технологічного і транспортного устаткування для збагачення вугілля. Донецький завод став основним виробником шахтних тягальних лебідок. Торецький, Краснолуцький і Рутченківський механічні заводи, які займалися переважно ремонтом, після здійсненої в другій п'ятирічці реконструкції почали самостійно виробляти шахтне устаткування³.

Перелічені заводи відіграли основну роль у технічній реконструкції кам'яновугільного Донбасу та інших вугільних басейнів

¹ Промышленность СССР. Статистический сборник. — М., 1957. — С. 61.

² Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 15.

³ Тимошенко М.Т. Завершення соціалістичного перетворення економіки (1933–1937 рр.) // Історія народного господарства Української РСР. — Т. 2. — С. 324.

СРСР. У 1932 р. вугільна промисловість країни задовольнялася внутрішнім виробництвом по всіх видах машин на 72%, у тому числі по важких врубових машинах — на 75%, пересувних компресорах — на 49 %, тягальних лебідках — на 24%¹. В другій п'ятирічці імпортна залежність була цілком подолана. Наприклад, по важких врубових машинах, основним постачальником яких став Горлівський завод, співвідношення між виробництвом і споживанням зазнало таких змін²:

	1935 р.	1936 р.	1937 р.
Імпорт	77	57	2
Експорт	-	3	-
Виробництво	524	685	572
Споживання	601	739	574
Імпорт у відсотках до споживання	12,8	7,3	0,3

Машини та устаткування для металургійної промисловості головним чином виробляли два краматорські заводи важкого машинобудування. Старокраматорський завод (СКМЗ), створений у 1896 р. і реконструйований у 1928 р., на першому етапі індустріалізації був основним підприємством країни в цій галузі. Значним досягненням його стало виготовлення в 1931 р. другого в СРСР і чотирнадцятого в світі потужного блюмінга для Магнітогорського металургійного заводу (перший виготовлений в країні блюмінг, встановлений в Макіївці, було створено на розташованому під Ленінградом Іжорському заводі). У 1933 р. СКМЗ виготовив комплексне устаткування для прокатного цеху Запоріжсталі у складі чотирьох станів³. У 1936 р. на заводі було збудовано перший радянський слябінг, призначений також для Запоріжсталі⁴. Це підприємство забезпечувало

¹ Дерев'янкін Т.І. Розгортання боротьби за завоювання індустріально-технічної незалежності країни. Роль УРСР в цьому процесі // Історія народного господарства Української РСР. — Т. 2. — С. 248.

² Дерев'янкін Т.І. Завоювання повної індустріально-технічної незалежності // Історія народного господарства Української РСР. — Т. 2. — С. 333.

³ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 180.

⁴ Экономическая жизнь СССР. — Кн. 1 (1917-1950). — М., 1967. — С. 293.

потреби радянської металургії в завалочних, ливарних і монтажних кранах, задовольняло замовлення на унікальне устаткування для гідроелектростанцій, тракторних заводів тощо. Колектив СКМЗ починаючи з 1932 р. виробляв стани для прокатки інструментальних і легованих сталей, машини для правки сталевих листів і сортового прокату, стани холодної прокатки¹.

У жовтні 1929 р. було закладено Новокраматорський машинобудівний завод (НКМЗ). 28 вересня 1934 р. його перша черга стала до ладу. Разом із своїм дублером — Уралмашзаводом він перетворився на найбільше підприємство важкого машинобудування СРСР. Завод розраховувався на щорічний випуск 30 комплектів устаткування для мартенівських і 6 комплектів — для доменних цехів, трьох блюмінгів, 16 прокатних станів, значної кількості устаткування для шахт, коксових батарей, електростанцій².

Машинобудівна промисловість, яка спеціалізувалася на виготовленні устаткування для залізниць, була представлена на Донбасі, окрім ремонтних заводів, підприємством світового значення — Луганським (Ворошиловградським) паровозобудівним заводом. На заводській території ЛПЗ за роки першої п'ятирічки було збудоване підприємство, співставне за потужністю з найбільшим у світі заводом компанії «Амерікен локомотив». Проектна потужність заводу була розрахована на випуск 1080 важких вантажних паровозів серії «ФД» на рік. У 1935 р., коли виробнича потужність нового заводу була освоєна менше ніж наполовину, ЛПЗ дав у півтора рази більше паровозів, ніж усі заводи передреволюційної Росії, разом узяті (у порівнянні потужності)³.

На Донбасі була розміщена більша частина хімічної промисловості України. Якщо взяти тільки велику промисловість, в Донецькій області було розміщено зовсім небагато хімічних підприємств, але вони були найбільшими в галузі. Співставляючи основні показ-

---

¹ Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР. 1917-1967. — К., 1967. — С. 35.

² Донецький облвиконком Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Звіт про роботу (1932-1934 рр.). — Сталіно, 1934. — С. 58.

³ Хромов П.О. Промисловість України перед Вітчизняною війною. — К., 1945. — С. 44.

ники хімічної індустрії області за 1934 р. з усією Україною, одержимо такі результати¹:

Основні показники	Україна		Донецька обл.	
		%		%
Кількість підприємств	103	100,0	11	10,7
Кількість робітників в них, тис.	28,6	100,0	16,9	59,1
Валова продукція в цінах 1926/27 р., млн. руб.	346,3	100,0	188,5	54,5

Планом першої п'ятирічки передбачалося створення в Радянському Союзі ряду комбінатів з виробництва азотних добрив за новітньою технологією — з синтетичного аміаку, отриманого з водню коксового газу й азоту повітря. Зокрема, в Україні треба було здійснити будівництво Горлівського і Рутченківського азотнотукових комбінатів кошторисною вартістю по 25–26 млн. руб. Кожний і чотирьох комбінатів з не визначеним у п'ятирічному плані місцерозташуванням вартістю по 93 млн. руб. кожний². Виконати таку програму не вдалося ні в роки першої п'ятирічки, ні взагалі за довоєнні роки. Життя поставило вимогу більш прискореного розвитку галузей паливно-енергетичного комплексу і машинобудування. На будівництво підприємств хімічної індустрії було витрачено немало коштів, але для реалізації планових розрахунків щодо приросту потужностей для виробництва добрив цього було замало. Програма будівництва азотнотукових комбінатів скоротилася і розтяглася в часі. На Горлівському азотнотуковому заводі випуск добрив розгорнувся тільки в останні роки другої п'ятирічки. Поряд з добривами тут було налагоджено виготовлення великої кількості вибухових і отруйних речовин (в 24 з 25 цехів)³. Будівництво другого азотнотукового комбінату (не в Рутченковому, як планувалося, а в Дніпродзержинську) завершилося у третій п'ятирічці. Спорудження більш потужного комбінату з числа тих, що передбачалися

¹ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 109.

² Мапа капітального будівництва УСРР за п'ятирічним планом народного господарства. — Харків, 1930. — С. 25–31.

³ Троян М.П. Індустріалізація в Україні // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Книга 15–16. — Донецьк, 2008. — С. 141.

планом першої п'ятирічки, розпочалося біля Лисичанська у 1933 р.¹ На цьому місці розташовувався завод, будівництво якого почалося ще в роки Світової війни, але тоді ж припинилося. До кінця першої п'ятирічки тут вироблялися тільки деякі напівпродукти з сировини, яку поставляли збудовані поблизу коксохімічні заводи. Через відсутність коштів будівництво знову було законсервоване і відновилося тільки в 1938 р. Тепер це найбільший в Україні і в Європі Рубіжанський (Сіверськодонецький) хімкомбінат.

Однією з найбільших будов став Костянтинівський хімічний завод. У 1930 р. тут став до ладу суперфосфатний цех виробничою потужністю в 200 тис. тонн суперфосфата на рік. Реконструкція Донецького і Слов'янського содових заводів в другій п'ятирічці теж перетворила їх в потужні підприємства. У 1936 р. хімічна промисловість Донбасу давала 49% загальносоюзного виробництва суперфосфату, 49% каустичної соди і 80% кальцинованої соди².

За роки перших п'ятирічок в Україні було споруджено одинадцять великих коксохімзаводів продуктивністю від 640 до 1300 тис. тонн металургійного коксу на рік. Шість заводів знаходилися на території Донбасу: Рутченківський (перша черга в 1928 р., друга — в 1931 р.), Горлівський (1928, 1931), Алчевський (1929, 1931), Новомакіївський (1933), Маріупольський (1935) і Новоєнакієвський (1935, 1936)³. Поряд з основною продукцією коксохімія давала багату палітру хімічних речовин, які використовувалися як готова продукція або сировина для наступної переробки на хімічних заводах.

Хімічна промисловість Донбасу до кінця другої п'ятирічки збільшила обсяг виробництва порівняно з 1913 р. в 12 разів. Її питома вага у промисловому виробництві Донбасу за цей період підвищилася з 4 до 14%. Заводи виробляли понад 100 різних видів хімічної продукції⁴.

Донецька електроенергетика розвивалася прискореними темпами. Будувалися районні електростанції (ДРЕС, державна районна

¹ Проект народногосподарського плану УСРР на 1934 р. — Харків, 1933. — С. 27.

² Промышленность СССР. Статистический сборник. — М., 1957. — С. 195.

³ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 157.

⁴ Донбасс — крепость социалистической экономики. Статьи и цифровые материалы. — Сталино, 1938. — С. 27.

електростанція), електростанції для постачання струмом промислових підприємств (ЦЕС, центральна електростанція), заводські електростанції і теплоелектроцентралі (ТЕЦ). Перша черга Штерівської ДРЕС потужністю 20 тис. кВт стала до ладу ще в жовтні 1926 р. У 1931 р. вона досягла потужності в 157 тис. кВт і стала однією з найбільших в СРСР. Тоді ж увійшла в дію Зуївська ДРЕС потужністю в 150 тис. кВт — одна з найдосконаліших у світі за технічним рівнем. Північнодонецька ДРЕС потужністю в 73 тис. кВт вступала в дію двома чергами — в 1930 і 1932 рр.¹

Будівництво електростанцій з агрегатами великої потужності давало змогу створювати енергетичні системи з метою передачі струму на великі відстані. Об'єднання енергогосподарства Донбасу почалося в 1930 р., коли було організовано трест «Донбасструм». До його складу увійшли Штерівська ДРЕС і 27 промислових станцій (ЦЕС) сумарною потужністю 142 тис. кВт².

На початок 1935 р. в Донбасі налічувалося 18 діючих електростанцій потужністю понад 3 тис. кВт (в тис. кВт)³:

ДРЕС

1. Зуївська — 150.
2. Північнодонецька — 73.
3. Штерівська — 152.

ТЕЦ

4. Луганська (Ворошиловградська) — 18.
5. НКМЗ (будувалася).

Заводські електростанції

6. Донецького заводу ім. Сталіна — 19.
7. Єнакієвського заводу ім. Рикова — 12.
8. Заводу ім. Ворошилова — 5.
9. Макіївського заводу ім. Кірова — 13.
10. Маріупольського заводу ім. Ілліча — 25.
11. Торецького заводу — 6.

---

¹ Дудник Я.М. Вивершимо виконання п'ятирічки за чотири роки. — Харків, 1932. — С. 4.

² Електроенергетика СССР. — Т. 1. — Ленинград, 1934. — С. 375–376.

³ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 85.

Найбільші ЦЕС

12. Горлівська — 12.
13. Гришинська (Червоноармійська) — 8.
14. Кадіївська — 12.
15. Новосмоляннівська — 6.
16. Першотравнева — 4.
17. Рутченківська — 15.
18. Щербинівська — 3.
19. «Юний комунар» — 6.

Електростанції об'єднувалися в єдину енергетичну систему — «Доненерго». У 1933 р. мережі Донбасу були з'єднані з мережами Шахтинського району Азовсько-Чорноморської системи, а в 1935 р. почалося створення найбільшої в світі енергосистеми шляхом спорудження лінії електропередачі Дніпро-Донбас напругою 220 кВт. і довжиною 270 км.¹ Ця лінія з'єднувала дві існуючі в Україні енергосистеми — «Доненерго» і «Дніпроенерго».

Розподіл електроенергії системою «Доненерго» був таким²:

Галузі господарства	в млн. кВт-год.			у відсотках		
	1930 р.	1932 р.	1934 р.	1930 р.	1932 р.	1934 р.
Корисний відпуск	573,3	1086,2	1849,5	100,0	100,0	100,0
У тому числі:	539,8	982,4	1661,9	94,1	90,5	89,9
Промисловості						
З неї:						
вугільній	398,5	610,6	913,6	69,5	56,2	49,4
коксобензольній	58,6	94,2	94,6	10,2	8,7	5,2
металургійній	28,3	93,6	287,5	4,9	8,6	15,5
машинобудівній	10,2	64,9	53,0	1,8	6,0	2,9
хімічній	44,2	101,9	257,1	7,7	9,4	13,9
силікатній	-	17,2	55,8	-	1,6	3,0
Комунальному господарству	7,4	24,2	56,2	1,3	2,2	3,0
Іншим споживачам	26,1	79,6	131,4	4,6	7,3	7,1

¹ История энергетической техники СССР. — Т. II. — М., Ленинград, 1957. — С. 135–137.

² Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 163.

Електрифікація галузей економіки здійснювалася не тільки вшир, в міру створення нових промислових потужностей, але й вглиб, шляхом переведення існуючих потужностей з механічної енергії на електричну. Тому випереджаючі темпи розвитку електроенергетики порівняно з іншими галузями промисловості були все-таки недостатніми, і в Україні постійно відчувалася напруженість в постачанні енергією всіх категорій споживачів. Пріоритет в постачанні надавався промисловості, особливо металургійній і хімічній, де електроенергія все ширше використовувалася в технологічних процесах (електроплавка, зварювання, сушка, нагрів тощо). Потреби транспорту і сільського господарства (в таблиці — серед інших споживачів) задовольнялися незадовільно. Відчувалася напруженість і в постачанні електроенергії комунальному господарству, де вона використовувалася майже виключно для освітлення.

Незважаючи на те, що частка кам'яновугільної промисловості у споживанні електроенергії істотно впала, електроозброєність шахтарів за період з 1928 до 1935 рр. зросла більше ніж удвоє¹. Проте за роки перших п'ятирічок в галузі не вдалося подолати напруженості енергетичного балансу. Внаслідок цього проблема комплексної механізації вуглевидобутку залишилася нерозв'язаною.

Сумарна потужність електростанцій Донбасу зросла з 105 тис. кВт в 1928 р. до 780 тис. в 1937 р. Порівняно з дореволюційним періодом потужність електростанцій збільшилася в 12,6 рази. У 1937 р. Донецька область виробила 4181 тис. кВт-год електроенергії, що складало 44,3% загальноукраїнського виробництва і перевищило показник дореволюційної Росії в 2,5 рази².

***

Результати промислового розвитку Донбасу в роки перших п'ятирічок були надзвичайно вагомими. Радянська держава спромоглася зосередити максимум ресурсів, щоб домогтися прискореного

---

¹ Цукерник А.Л. Производительность труда и численность трудящихся в каменноугольной промышленности Донбасса. — Харьков, 1940. — С. 27.

² Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937). — С. 12, 98.

розвитку вирішальних галузей економіки, які служили надійним фундаментом для зростаючого військово-промислового комплексу. Проте жорсткі методи концентрації ресурсів, особливо ресурсів з сільського господарства, утворили прірву між державою і суспільством. Мобілізовані в армію громадяни часто відмовлялися захищати радянську державу. Це стало головною причиною катастрофічних поразок 1941 року, які призвели до окупації України. Створений з величезними труднощами і жертвами економічний потенціал Донбасу довелось знищувати при відступі, щоб він не дістався ворогу.

3. Індустріалізація і робітничий клас

3.1. Як робітники привчалися до трудової дисципліни

В демократичному суспільстві суперечності між буржуазією і пролетаріатом розв'язувалися в економічній площині, тобто між профспілками, які представляли інтереси робітників, і підприємцями. Держава, як правило, не мала прямого відношення до підприємницької діяльності і часом виступала у ролі третейського судді, головним чином через прийняття законів, які були обов'язкові для всіх і підтримували в суспільстві класовий мир. Якісно інша ситуація виникла тоді, коли держава перетворилася на власника засобів виробництва і зустрілася з бажанням робітничого класу продати їй свою робочу силу на вигідних умовах.

Паралізуючи це природне прагнення, держава-комуна позбавила робітників незалежних від себе політичних і профспілкових організацій. Більшовицьке керівництво вважало найбільш ефективною формою обмеження вимог робітничого класу переведення їх з економічної у політичну площину, тобто утворення в суспільстві ситуації класової війни. Мова йшла не тільки про протиставлення промислового і сільськогосподарського пролетаріату буржуазії (коли вона ще існувала) та селянам-власникам (які фігурували в образі «куркулів»). Йшлося також про протиставлення груп різного соціального походження у самому робітничому середовищі. «Хіба класова боротьба в епоху переходу від капіталізму до соціалізму, — писав В. Ленін у вересні 1918 р., — не полягає в тому, щоб охороняти інтереси робітничого класу від тих жменьок, груп, верств робітників, які вперто додержуються традицій (звичок) капіталізму і продовжують дивитися на Радянську державу по-старому: дати «їй» роботи менше і гіршої, — здерти з «неї» грошей якнайбільше»¹.

Сталінська «революція зверху» поставила ребром питання про активізацію участі робітничого класу у здійсненні «генеральної лінії

---

¹ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 37. — С. 86.

на соціалістичну індустріалізацію». Створювалися умови, коли держава почала дивитися на робітників під специфічним кутом зору: дати їм роботи побільше, заплатити їм якнайменше. Це означало, що робітники повинні були погоджуватися на обмеження заробітної плати фіксованим рівнем (який у робітничому середовищі дістав назву «стелі»), виявляти готовність коритися заходам, що знижували собівартість продукції шляхом інтенсифікації праці і погіршення її умов. Поняття «норма експлуатації праці» більшовики залишили для світу капіталізму, а в будованому ними суспільстві фігурувало інше поняття — рівень продуктивності праці. В умовах ринкової економіки робітники прагнули підвищити продуктивність своєї праці, оскільки це пов'язувалося із зростанням заробітків. Але радянській державі треба було триматися «стелі» в оплаті праці, щоб збільшити фонд нагромадження і забезпечити капіталовкладеннями форсовані темпи індустріалізації. Тому пропагандистський апарат партії закликав робітничий клас миритися з «тимчасовими труднощами» і активно використовував моральні стимули підвищення продуктивності праці, відверто ігноруючи матеріальні.

Форсування темпів індустріалізації вимагало втягнення в галузі промисловості, будівництва і транспорту додаткової маси робочої сили, яку можна було знайти тільки на селі. Колективізація сільського господарства, яка здійснювалася одночасно з індустріалізацією, створювала найбільш сприятливі умови для розв'язання проблеми кадрів, тому що селянська молодь тікала з села, щоб не потрапити в колгоспи або під розкуркулення. Новобудови перших п'ятирічок наповнилися робочою силою, яка не мала навичок праці у великих колективах, байдуже ставилася до інтересів виробництва, саботувала спроби заводських керівників підвищити продуктивність праці за рахунок її інтенсифікації. До того ж нове поповнення робітничого класу було малокваліфікованим і недосвідченим. Внаслідок цього на виробництві різко почастишали аварії і поламки устаткування, погіршилася якість продукції, зріс відсоток браку.

Профспілковий перепис робітників і службовців кам'яновугільної промисловості Донбасу, де питома вага нових працівників була особливо великою, зареєстрував у 1929 р. 45 210 осіб. З них уперше прийшло на виробництво 17 102, працювало раніше по найму поза

сільським господарством 2929, по найму в сільському господарстві — 13 835, не по найму в сільському господарстві — 11 344 осіб. Значна кількість шахтарів — вихідців з села не втрачала зв'язків з сільським господарством. Зокрема, 11 905 з них мали оброблювану землю¹.

Саме в середовищі нових робітників, які не відірвалися остаточно від сільськогосподарської праці і розглядали працю у промисловості як тимчасовий приробіток, були найчастішими порушення трудової дисципліни. Основне місце серед порушень займали прогули без поважних причин. У 1927/28 р. на заводах Південстали було накладено 107 139 стягнень за порушення правил внутрішнього розпорядку, у тому числі за прогули — 77 828. На деяких шахтах Кадіївського району не виходили на роботу після одержання заробітної плати до половини працюючих. Чимало траплялося випадків сну на роботі, особливо в нічні зміни. Під час перевірки на заводі ім. Ілліча в три години ночі 18 квітня 1930 р. виявилось, що спали геть усі робітники залізничного цеху. Були випадки пияцтва на роботі, відмови від виконання розпоряджень адміністрації, спізнення і передчасного залишення роботи, самовільних відлучок від робочого місця, крадіжок інструментів і матеріалів, навіть навмисного псування заводського майна. На Деконському керамічному заводі (ст. Деконська) хулігани кидали каміння в дробильну машину, щоб влаштувати собі перепочинок. Нерідко, особливо перед святами, робітники ламали машини, щоб влаштувати собі додатковий вихідний день².

Будь-які поламки устаткування робітниками через недосвідченість або з суто побутових причин влада політизувала, щоб жорстко покарати винних і залякати всіх інших. Продовжуючи естафету, розпочату наведеними вище висловлюваннями В. Леніна у вересні 1918 р., генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор підкреслив у виступі на II Всеукраїнській партконференції у квітні 1929 р.: «Новий робітник, що прийшов до нас з села, частково з заможних груп, частково навербований з різних дрібнобуржуазних верств, колиш-

¹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — К., 1980. — С. 83.

² Там само. — С. 84.

ніх кустарів тощо, у деяких випадках настільки захопив вплив на підприємствах, що іноді задає вже тон на заводі і фабриці»¹.

Термін «шкідник», який фігурував як суто біологічний і стосувався різноманітних бактерій, комах та тварин, що псували сільськогосподарську продукцію, раптом став постійно вживаним в його політичному значенні: людина, руйнуюча виробництво, щоб завдати шкоди народному господарству й тим самим послабити радянську владу. Звинувачення у шкідництві посипалися не тільки на робітників, які через недостатню кваліфікацію псували продукцію або технічні засоби, за допомогою яких вона вироблялася, але й на інженерно-технічний персонал у випадку аварій і поламок устаткування, викликаних різноманітними причинами.

Початок боротьби держави з політичним шкідництвом має точну дату: суд над фігурантами сфабрикованої чекістами «Шахтинської справи», який відбувся в Москві у травні-липні 1928 р. За ініціативи повноважного представника ОДПУ в Північно-Кавказькому краї Ю. Євдокимова були проведені арешти інженерно-технічного персоналу спочатку в Шахтинському окрузі (звідки назва справи), а потім і в інших округах Донбасу, а також в Харкові, де розміщувався керівний апарат тресту «Донвугілля». 10 березня газета «Правда» опублікувала повідомлення «Про економічну контрреволюцію в південних районах вуглепромисловості». Матеріали справи розглянув об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У у березні 1928 р. На ньому генеральний секретар ЦК Л. Каганович заявив: «Досі, говорячи про зловживання в економічній галузі, ми звичайно мали на думці безгосподарність, як з честолюбною метою, так і внаслідок невміння працювати. А новим в Шахтинській справі виявляється якраз те, що вона має суто політичний контрреволюційний характер»². До справи було залучено 53 особи, судові засідання за два тижні відвідали 30 тис. глядачів. 11 осіб було засуджено до розстрілу (з них 5 було розстріляно 9 липня 1928 р., а шістьом суд

¹ Косіор С.В. Вибрані статті і промови. — К., 1968. — С. 217.

² Бут А.Н., Добров П.В. «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20–30-е годы XX века: от новых источников к новому осмыслению. — Донецк, 2000. — С. 144.

пом'якшив міру покарання). Більшість підсудних була засуджена до ув'язнення на строк від 4 до 10 років.

Через 2 роки після «Шахтинської справи» чекісти підготували новий показовий політичний процес над організацією, якій присвоїли назву «Інженерний центр-Промпартія». Процес теж відбувався у Москві в листопаді-грудні 1930 р. Фігурантами було дев'ять осіб, всі — з інженерно-технічної інтелігенції старої генерації. Вони були оголошені керівною верхівкою організації, після засудження якої органи державної безпеки зайнялися створенням її філіалів. Зокрема, у вересні 1931 р. на закритому засіданні колегії ОДПУ СРСР в Москві була розглянута справа «Офіцерської бойової диверсійно-шкідницької і шпигунської організації в Донбасі» під тією же назвою — «Промпартія». До різних строків ув'язнення були засуджені 65 інженерів і техніків, які працювали на Донбасі¹.

Недостатня технічна кваліфікація промислового персоналу і свідомі або несвідомі (частіше — у нового поповнення робітників) факти порушення трудової дисципліни — такою була об'єктивна реальність, породжувана форсуванням темпів індустріалізації країни. За цих умов радянська влада полегшувала собі завдання встановлення на виробництві трудової дисципліни за допомогою фантомних контрреволюційних організацій інженерно-технічних працівників. Адже позірна наявність таких організацій дозволяла політизувати боротьбу за зміцнення трудової дисципліни, тобто переводити її в русло класової боротьби. Це дозволяло застосувати проти порушників дисципліни зовсім інший рівень покарань, тобто впливати на робітничі колективи терористичними засобами.

Показовий процес над «шахтинцями» завершився у липні 1928 р., а вже в наступному місяці пленум ЦК ВКП(б) загострив увагу партійних, комсомольських і профспілкових організацій підприємств на необхідності «боротьби з порушеннями трудової дисципліни, з пияцтвом, з падінням продуктивності праці, прогулами, браком через неохайну роботу, з недбайливим ставленням до

---

¹ Нікольський В.М. «Основна диверсійна і наймогутніша з усіх організацій, створених "Промпартією"»//Правда через роки. Статті, спогади, документи. — Донецьк, 1995.

машин та інструментів»¹. Починаючи з осені 1928 р., коли вступив у дію план першої п'ятирічки, в країні розгорнулася кампанія за зміцнення трудової дисципліни і «посилення соціалістичного виховання відсталих прошарків робітничого класу».

У постанові «Про завдання вугільної промисловості Донбасу» від 17 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) вказав, що партійні і профспілкові організації повинні спиратися в розгортанні кампанії за зміцнення трудової дисципліни на кадрових робітників². Цю саму думку, але в більш визначеній формі було сформульовано 21 лютого 1929 р., в адресованому партійним організаціям листі ЦК ВКП(б) «Про підняття трудової дисципліни». У листі підкреслювалося, що незадовільний стан продуктивності праці і послаблення трудової дисципліни викликають серйозну тривогу за успішність виконання як загального плану промисловості на поточний господарський рік, так і особливо завдань по зниженню собівартості продукції. Парткомам всіх рівнів і партійним організаціям на виробництві пропонувалося мобілізувати робітничі маси на боротьбу за піднесення продуктивності праці і посилення трудової дисципліни. Перед партійними організаціями висувалися завдання створити на заводах і фабриках обстановку «громадської нетерпимості до прогульників, ледарів, нехлюїв». Особливу увагу вимагалось звернути на зв'язок між падінням трудової дисципліни і залученням до виробництва «нових прошарків робітників, більшість яких зв'язана з селом, тому що найтяжчі випадки порушення трудової дисципліни припадають якраз на ці кадри робітників». Підкреслювалося, що робота кожної партійної організації буде вимірюватися «успішністю залучення робітничої маси до справи боротьби за соціалістичну дисципліну»³.

Щоб директиви такого типу не залишалися гласом волаючого в пустелі, більшовицьке керівництво різко посилило темпи партизації робітничого класу. По суті, було здійснено перехід від індивіду-

¹ Справочник партийного работника. — М., 1930. — Вып. 7, часть 1. — С. 582.

² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 4. — М., 1970. — С. 161.

³ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — М., 1957. — С. 12–17.

ального членства до масових кампаній набору під пристойними гаслами (здебільшого — під гаслом ленінського призову, тобто набору в чергову річницю смерті В.Леніна). У квітні 1929 р. партпрошарок у робітничому колективі Краматорського заводу важкого машинобудування дорівнював 23,6%, Луганського паровозобудівельного заводу — 24,3%¹. На початок 1932 р. пролетарське ядро становило більше половини всього складу республіканської партійної організації².

Іншою формою громадського призову було переміщення під тиском партійної дисципліни кваліфікованих робітників в регіони, які відчували нестачу робочої сили певних спеціальностей. У жовтні 1930 р. ЦК КП(б)У спрямував з промислових районів України на Донбас 200 кваліфікованих металістів. На початку 1931 р. з різних регіонів країни за громадським призовом, оголошеним ЦК ВКП(б), на Донбас прибула ще 1000 партійних робітників-металістів, у тому числі з Московської області — 350, Ленінградської — 275, Нижегородської — 60, з областей УСРР — 380³.

Зміцнюючи трудову дисципліну «з голови», 5 вересня 1929 р. ЦК ВКП(б) скасував колегіальність керівництва і поклав всю відповідальність за виконання виробничих завдань на дирекцію підприємств. Партійні, комсомольські і профспілкові організації зобов'язувалися працювати в тісному контакті з адміністрацією, але їхні керівники мусили підпорядкуватися їй в усіх випадках⁴.

На підприємствах створювалася атмосфера громадської нетерпимості до порушників трудової дисципліни. Поширилися так звані «чорні каси» з відповідним зовнішнім оформленням, де прогульники змушені були одержувати заробітну плату. У багатотиражках заводів і фабрик друкувалися прізвиська прогульників із зазначенням ділянки, де вони працювали, а на «чорні дошки» районних і окружних газет потрапляли підприємства з низьким рівнем вироб-

¹ Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.). — Харків, 1968. — С. 19.

² Склад і ріст КП(б)У в 1931 р. — Харків, 1932. — С. 6.

³ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 32.

⁴ Правда (Москва). — 1929, 6 сентября.

ничої дисципліни. На «Донсоді» була організована «фотогалерея» прогульників. Профспілка робітників комунального господарства замовляла етикетки на сірниках з переліком прізвищ «прогульників-рекордсменів». Практикувався обхід квартир прогульників представниками робітничої громадськості. Художники-аматори малювали карикатури на порушників дисципліни у стінгазетах. Члени сімей прогульників викликалися на засідання заводських комітетів або на робітничі збори¹.

Проблема трудової дисципліни активно обговорювалася на XVI з'їзді ВКП(б). Результатом обговорення стало рішення з'їзду організувати на заводах і фабриках товариські суди. Вважалося, що вони дадуть більший ефект, ніж стягнення по адміністративній лінії. За короткий строк країна була покрита мережею виробничих товариських судів, на яких публічно розглядалися випадки порушення трудової дисципліни. Виступаючи на IX Всесоюзному з'їзді профспілок (квітень 1932 р.), нарком юстиції РСФРР М. Криленко заявив: «Коли я слухав, як робітники, члени товариських судів, розповідають про конкретні результати своєї роботи, як окремі прогульники, п'яниці й літуни тільки під впливом того факту, що вони повинні на товариських судах говорити про свої «злочини», не в камері народного судді, а тут же, в цеху, перед тисячною робітничою масою, я відчував, що називається, цю грандіозну роботу по перевихованню»².

Справді, моральний тиск колективу на окрему людину давався взнаки. Те, що сам колектив діяв не спонтанно, а під впливом різноманітних важелів, які сходилися в парткомі підприємства і парткомах більш високого рівня, не мало жодного значення. Людина, життя якої проходило у колективі, не могла залишатися байдужою до його вимог. Характерний приклад: в цехах Сталінського металургійного заводу були розклеєні виготовлені типографським способом листівки з відозвою комсомольця Ковальова — «колишнього прогульника» (фото додавалося). У відозві говорилося: «Слу-

---

¹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 90.

² Труд (Москва). — 1932, 27 апреля.

хайте, прогульники! Я 23 серпня 1923 р. зробив прогул. Визнаю це злочином проти промфінплану і обіцяю комсомольській організації, всім робітникам ніколи більше не прогулювати. Викликаю усіх прогульників йти за моїм прикладом»¹.

Далеко не останню роль в кампанії за зміцнення виробничої дисципліни відіграла здійснювана на державному рівні пропаганда і агітація. До цієї кампанії підключалися майстри літератури і мистецтва. Здійснювані в художній формі, їхні заклики тиражувалися засобами масової інформації. У вересні 1929 р. «Рабочая газета» (Москва) опублікувала вірш Володимира Маяковського «Американці дивуються», в якому містилися рядки, сповнені гордістю за робітничий клас:

Что это за люди?
Какая закалка!
Кто их так в работу вклинил?
Их не гонит никакая палка —
а они сжимаются
в стальной дисциплине.

Заходи громадського впливу проти порушників трудової дисципліни доповнювалися адміністративними стягненнями. Постанова РНК СРСР від 6 березня 1929 р. надавала право адміністрації самостійно накладати на порушників дисципліни стягнення аж до звільнення з роботи². Спочатку звільнення як остання міра покарання, передбачена табелем стягнень, застосовувалося досить рідко, бо стаття 47 Кодексу законів про працю давала право розірвати трудовий договір лише у разі неявки трудівника на роботу більше трьох днів підряд або шести днів на місяць без поважних причин. Проте постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 листопада 1932 р. встановлювалося, що у разі хоча б одного дня неявки на роботу без поважних причин працівник мав бути звільнений з позбавленням його продовольчих і промислових карток³.

¹ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбассу в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 55.

² Директивы КПСС и Советского государства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — С. 19.

³ Сборник важнейших постановлений по труду. — М., 1938. — С. 33.

Сукупність засобів громадського впливу і адміністративних стягнень дала очікуваний результат. Зокрема, кількість прогульних днів з неповажних причин у розрахунку на одного робітника за рік у кам'яновугільній промисловості Донбасу скоротилася з 10,6 в 1932 р. до 1,6 в 1934 р.¹

В роки першої п'ятирічки ненормально високою залишалася плинність кадрів. Певну роль у загостренні цієї проблеми відігравали важкі житлові і культурно-побутові умови, неналагодженість робітничого постачання, різнобій в оплаті праці. Проте головна причина різкого збільшення плинності робочої сили, особливо на новобудовах і в кам'яновугільній промисловості, полягала у великій рухливості нового поповнення робітників, не пов'язаного з певним робітничим колективом. На Донбасі дефіцит робочої сили відчувався особливо гостро в літні місяці, коли робітники поверталися в свої села на сільськогосподарські роботи. У першій декаді липня 1930 р. з шахт пішло 30 856 осіб, в результаті чого виробництво довелось перевести з трьох змін на дві, а одна шахта через брак робочої сили взагалі тимчасово зупинилася². Щоб забезпечити безперерійність виробництва, адміністрації підприємств доводилося утримувати штат зайвих робітників, хоч це істотно підвищувало собівартість продукції. Наприклад, на Сталінському металургійному заводі існував штат з 500 осіб спеціально для заміни вибулих робітників³.

Влада робила спроби боротися з плинністю робочої сили за допомогою робітничої громадськості. Робітники, які зверталися за розрахунком, мусили пояснювати причини залишення підприємства, і нерідко профспілковим активістам або ветеранам праці вдавалося переконати їх залишитися на роботі. На багатьох заводах такі бесіди з бажаними звільнитися успішно провадили так звані «комсомольські заслони». Така практика була закріплена прийнятою у серпні 1930 р. постановою ВЦРПС «Боротьба за сталі кадри —

¹ Праця в УРСР. Статистичний довідник. — К., 1937. — С. 129.

² Труд (Москва). — 1930, 17 июля.

³ О трудовой дисциплине. Директивное письмо ЦК Всесоюзного союза рабочих-металлистов. — М., 1929. — С. 7.

найважливіше завдання профорганізацій». Керівництво профспілок поклало на фабзавкоми обов'язок провадити бесіди з робітниками, що звільнялися за власним бажанням, виявляти причини і вживати заходи до задоволення справедливих вимог¹.

Розв'язуючи проблему плинності робітничого класу, ЦК ВКП(б) дав установку організувати патріотичний почин, суть якого полягала в самозакріпленні і самоконтрактації працівників за своїми підприємствами. Ініціатива у розгортанні почину надавалася колективу шахти №4-21 тресту «Кадіїввугілля». На початку 1930 р. робітники та інженерно-технічний персонал шахти самозакріпилися за своїм підприємством до кінця п'ятирічки. Буквально через декілька днів, 15 січня Всеукраїнський з'їзд інженерно-технічних секцій профспілки гірників прийняв рішення: делегатам з'їзду підписати договори з адміністрацією своїх підприємств про самоконтрактацію на строк не менше трьох років. У травні 1930 р. інженерно-технічна секція тресту «Сталінвугілля» забезпечила закріплення на виробництві 71,5 % інженерів і 77,1 % техніків².

Кампанія самозакріплення і самоконтрактації не випадково починалася на Донбасі, який особливо страждав від плинності робочої сили. Намагаючись поширити її на всю країну, ЦК ВКП(б) прийняв 20 жовтня 1930 р. постанову по боротьбі з плинністю, в якій вказувалося: «Відзначаючи масові явища самозакріплення передових груп робітників-ударників на період до закінчення п'ятирічки, всіляко заохочувати цю ініціативу робітників, доручити ВЦРПС вести широку роз'яснювальну роботу серед робітничих мас про важливість цієї ініціативи для успішного виконання плану»³.

Самозакріплювалися на виробництві переважно кадрові робітники, найбільш кваліфікована частина робітничого класу. Тому питома вага самозакріплених була найбільшою в галузях машинобудування, а найменшою — у добувній промисловості. За станом на березень 1931 р. число робітників, які самозакріпилися до кінця

¹ Рабочий класс в управлении государством (1926–1937). — М., 1968. — С. 201.

² Коновалов М.А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції. — К., 1973. — С. 178, 180.

³ Справочник партийного работника. — М., 1934. — Вып. 8. — С. 398.

п'ятирічки на 159 шахтах Донбасу, становило 18 135 чоловік, тобто 16,5 % від загальної кількості робочої сили. Натомість на шести підприємствах транспортного машинобудування України закріпилося до кінця п'ятирічки 25 097 осіб, тобто 67,2%¹.

Розгортаючи кампанію за самозакріплення робітників і самоконтрактацію інженерно-технічного персоналу, сталінська команда прагнула уникнути схожості з кампанією мілітаризації праці, яка здійснювалася десятиліттям раніше більшовицьким керівництвом на чолі з В. Леніним і Л. Троцьким. Гарантоване Конституцією СРСР право на вільний вибір праці для робітничого класу вважалося безспірним, а кампанія самозакріплення і самоконтрактації мала чітко окреслені часові рамки. Машиніст Південно-Західної залізниці О. Літинський, коли повідомляв делегатам VI Всесоюзного з'їзду рад про те, що в їхньому колективі кожний робітник самозакріпився, додав: «Це зробили робітники самі, щоб зберегти кваліфіковану робочу силу на підприємстві, з одного боку, і з другого — щоб запобігти проривам»². Мабуть, такий додаток пролунав не без підказки «згори».

---

¹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 94.

² 6-й съезд Советов Союза ССР. Стенографический отчет. Бюллетень № 9. — М., 1931. — С. 12.

3.2. Виробничі наради на підприємствах

В другій половині 1920 р., коли воєнні дії припинилися і вперше постало завдання відбудови і розвитку промислового потенціалу радянських республік, більшовицьке керівництво поставило перед профспілками завдання розгорнути на підприємствах виробничу пропаганду. У листопаді 1920 р. Всеросійська центральна рада профспілок розіслала циркулярний лист, в якому вказувалося на необхідність усвідомлення робітничими масами цілей, накреслених в галузі господарського життя. Перед новоствореними у профспілковій мережі органами виробничої пропаганди ставилося завдання залучити працівників підприємств в коло їх проблем. В грудні цього року було утворене Центральне бюро виробничої пропаганди, яке розгорнуло видавничу діяльність і організацію своїх первинних осередків на підприємствах¹.

У звіті Донецького губернського бюро пропаганди було зазначено, що воно почало працювати з 6 грудня 1920 р. Всім заводоуправлінням губернії було запропоновано щомісяця доповідати про свою діяльність перед робітничими колективами, а також проводити обговорення виробничих програм. На підприємствах почали виникати технічні ради, які проводили конкурси раціоналізаторських пропозицій і винаходів, влаштовували технічно-виробничі виставки. Бюро пропаганди на заводах і шахтах організовували зразкові групи ударної праці, виробничі конференції, дисциплінарні суди².

Є. Генкіна, яка першою в радянській історіографії торкнулася теми виробничої пропаганди, зазначила, що в умовах господарської руїни була відсутня база для широкої діяльності виробничих осередків і гуртків³. Проте документи свідчать, що на шахтах Донбасу в січні 1923 р. існувало 78 осередків виробничої пропаганди, а через рік їх кількість зросла до 174. Число працюючих в них представни-

¹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). — С. 27.

² Там само. — С. 27.

³ Генкіна Э.Б. Возникновение производственных совещаний в годы восстановительного периода (1921–1925) // История СССР (Москва). — 1958, № 3. — С. 69.

ків від партосередку, завкому, заводоуправління, техперсоналу і виборних від робітників за професіями зросло з 598 осіб до 1945 (всього на цей час діяло 175 шахт)¹.

Центральні і губернські органи виробничої пропаганди працювали на засадах міжвідомчої організації, без розгалуженого апарату. Необхідність їх існування відпадала в міру посилення мережі первинних осередків. Так було зазначено в циркулярі ВЦСПС, опублікованому газетою «Правда» 3 листопада 1922 р. Самі ж первинні осередки поступово трансформувалися у виробничі наради, які від пропаганди перейшли до залучення виробничих колективів у безпосередню роботу з підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції. Від осередків виробничої пропаганди виробничі наради відрізнялися більшою масовістю: в їх роботі брали участь не тільки господарники, інженерно-технічні працівники, адміністративний персонал і окремі робітники високої кваліфікації, але й робітничі маси.

Постійно діючими виробничі наради не були. Тому майже одночасно виникли виробничі комісії при фабзавкоммах — організаційні центри заводських нарад, які готували питання на обговорення, збирали робітничі раціоналізаторські пропозиції, проводили обстеження за дорученням Робітничо-селянської інспекції.

Робота виробничих комісій і нарад поступово бюрократизувалася. Багато з них захопилися адміністративними функціями: звільняли робітників, затверджували розцінки, віддавали всілякі розпорядження замість адміністрації. Часто вони займалися другорядними питаннями, іноді навіть не пов'язаними з виробництвом, ставили на обговорення робітничих колективів надто загальні або непідготовлені питання, не добивалися реалізації раціоналізаторських пропозицій робітників. В результаті вони ставали допоміжними органами при адміністрації².

---

¹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). - С— 29.

² Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к третьему съезду профсоюзов Украины. — Харьков, б/г. — С. 153.

Певним поштовхом до організації роботи виробничих нарад стало звернення ЦК і ЦКК ВКП(б) «Про боротьбу за режим економії» (квітень 1926 р.). Зверненню передувало рішення XIV з'їзду ВКП(б) про перехід до індустріалізації країни. Було зрозуміло, що курс на індустріалізацію мусив забезпечуватися тільки внутрішніми ресурсами. Отже, треба було знайти шляхи для концентрації в державному бюджеті коштів на нове будівництво і докорінну технічну реконструкцію існуючих підприємств.

У зверненні ЦК і ЦКК ВКП(б) вимагалось встановити найсуворіший режим економії. Наводячи приклади збільшених витрат на рекламу, роздутих штатів, значних перевитрат палива на одиницю продукції тощо, ЦК і ЦКК ВКП(б) підкреслювали: «Всі ці й подібні їм приклади наочно показують, як нерозумно, неощадливо і неекономно витрачаються десятки й сотні мільйонів рублів, які можна було б перетворити на резерви соціалістичного нагромадження»¹.

Негайно, у тому ж таки квітні 1926 р. Раднарком УСРР заснував республіканську комісію по здійсненню режиму економії на чолі з В.Чубарем. Ця комісія створювала собі подібні при наркоматах і трестах, в округах і районах. Певну мобілізаційну роль комісії відіграли, в усякому разі — до початку 1927 р. Однак на рівні підприємств вони відразу виявилися неефективними. Виступаючи на червневому (1926 р.) пленумі ЦК КП(б)У, нарком РСІ УСРР М. Владимирський підкреслював, що створена на Краматорському машинобудівному заводі комісія з режиму економії і п'ять підкомісій в цехах не вели будь-якої роботи. Наводячи цей приклад, нарком зробив узагальнюючий висновок: треба ліквідувати такі комісії на всіх підприємствах, де вони виникли².

Отже, зусилля більшовицького керівництва створити комісії з режиму економії по всій лінії адміністративно-територіального поділу не дали результату. Проте перенесення акцентів у цій справі

---

¹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 1. — М., 1957. — С. 579.

² Воскресенский Ю.В. Переход Коммунистической партии к осуществлению политики социалистической индустриализации СССР. — М., 1969. — С. 293.

на виробничі наради і комісії активізувало їхню роботу. Зрештою, це визнали і в керівництві партії. У матеріалах до організаційного звіту ЦК ВКП(б) XV з'їзду партії перші підсумки діяльності виробничих нарад в умовах переходу до курсу індустріалізації були охарактеризовані так: «Виробничі наради, з одного боку, відбивають підвищений інтерес робітників до питань будівництва, до справи раціоналізації промисловості і, з другого боку, вони зуміли за цей час своєю діловою роботою завоювати міцне становище на підприємствах, і господарники більше, ніж будь-коли приділяють увагу їх роботі, їхнім рішенням»¹.

Діяльність робітників у виробничих нарадах, як показувала статистика, стала масовою. Якщо в 1925/26 р. в них брали участь лише окремі робітники, інколи навіть на засадах виборності, то через два роки в загальнозаводських нарадах працював кожний десятий працівник промисловості, а в цехових — кожний п'ятий². Та офіційна оцінка діяльності нарад була доволі оптимістичною. Після візиту на підприємства Петровського району Артемівського округу у 1928 р. секретар ЦК КП(б)У О. Медведєв доповідав в політбюро ЦК: «Виробничі наради працюють з перебоями, не дають справжнього ефекту. Їхні постанови проводяться в життя не більше, ніж на 50%, відвідування — 2–5%, інтерес низький, робітники не вірять в їхню силу»³.

Мабуть, саме такий висновок відбивав реальність, а не загальні статистичні дані. Опосередковано цей висновок підтверджував Все-союзний огляд виробничих нарад, організований редакцією газети «Правда» у жовтні 1928 — березні 1929 рр. Редакція не приховувала цілей піврічного огляду — підняти інтерес до роботи виробничих нарад, залучити до них нові прошарки робітників, виявити недоліки керівництва ними з боку партійних і профспілкових органі-

---

¹ К XV съезду ВКП(б). За два года. К организационному отчету ЦК ВКП(б). — М., Ленинград, 1927. — С. VIII.

² Довгопол В.М. Участь робітників УСРР у всесоюзному огляді виробничих нарад (1928-1929) // Питання історії народів СРСР (Харків). — 1966, вип.2. — С. 74.

³ Гринчуцький Валерій. Промислові трести України в двадцяті роки. — К., 1997. — С. 120.

зацій¹. Проте важко сумніватися в тому, що газеті нерідко підсовували для друкування «липові» цифри участі робітників у діяльності виробничих нарад. Прикрашуванням істини не гребували й деякі радянські дослідники. І. Остапенко, наприклад, твердив про участь в огляді виробничих нарад 80% робітників Луганського округу². Мова йшла про те, що учасниками нарад ставала переважна більшість робітників Луганщини. А насправді джерело, яким користувався цей дослідник, повідомляло, що в Сталінському і Луганському округах за півроку відбулося понад 2 тис. робітничих зборів і виробничих нарад, в яких взяло участь 80% робітників і службовців³.

Цікава картина розкривається, коли проаналізувати підсумки цього огляду виробничих нарад на двох залізницях — Донецькій і Південно-Західній. В інформаційному огляді ЦК спілки залізничників СРСР знаходимо такі дані⁴:

Залізниця	Всього подано пропозицій за час огляду	З них	
		пропозиції, спрямовані на поліпшення роботи виробничих нарад	пропозиції, спрямовані на поліпшення виробництва
Донецька			
пропозиції	8711	1874	6837
у відсотках	100,0	21,5	78,5
Південно-Західна			
пропозиції	13 320	5170	8150
у відсотках	100,0	38,9	61,1

¹ Правда (Москва). — 1928, 25 октября.

² Остапенко И.П. Участие рабочего класса СССР в управлении производством. 1921–1932 гг. — М., 1964. — С. 69.

³ История рабочего Донбасса. — Том первый. — К., 1981. — С. 271.

⁴ Политический и трудовой подъем рабочего класса СРСР (1928–1929 гг.). — М., 1956. — С. 133.

Профспілкові статистики підкреслювали, що наведені цифри фіксують багато повторюваних пропозицій. Більшість всіх пропозицій поділялася на нездійсненні взагалі або нездійсненні в теперішній час. Проте вони робили оптимістичний висновок: існує значна кількість пропозицій, які можна негайно втілювати в життя. Додавали, однак, що економічний ефект від запропонованих пропозицій, як правило, не підраховувався.

У наведених цифрах привертає увагу сам поділ пропозицій на дві групи: спрямовані на поліпшення роботи виробничих нарад і спрямовані на поліпшення виробництва. Виходить, що п'ята частина пропозицій, зібраних на Донецькій залізниці, не мала відношення до виробництва. На сусідній залізниці більше третини пропозицій виявилися холостими. Огляд засвідчував прагнення партійних, комсомольських і профспілкових організацій на виробництві показати «справну цифру». Бюрократична заметіль засвідчувала відстороненість робітничого класу від кампаній, спрямованих владою на поліпшення економічних показників промислового виробництва. Керівництво партії зрозуміло, що потрібні інші форми і методи залучення робітників в процес індустріалізації країни.

3.3. Початок виробничого змагання

Історики з іронією ставляться до заявленого в радянські часи терміну «колгоспний рух». Справді, вступ у колгоспи не випадає називати рухом, тобто колективною дією селянських мас. Приписувана самим селянам ініціатива у розгортанні колективізації сільського господарства була суто пропагандистською акцією. Натомість спрямовувані компартійними, комсомольськими і профспілковими органами колективні дії робітничого класу можуть бути названі рухами. Як правило, вони не позначалися негативно на добробуті робітників. Навпаки, ці рухи сприяли зростанню якісних показників промислового виробництва, в чому полягав корінний інтерес самих робітників. Інша річ, що ініціативу в організації робітничих рухів завжди виявляли державні органи і контрольовані державою громадські організації. У самих робітників не могло бути незалежних від держави організацій за означенням.

Технологія організації тематично визначеного загальносоюзного руху була відпрацьована ще на початку сталінської «революції згори». Ініціатором руху мусив бути вирішальний для справи індустріалізації регіон. Частіше за все це були Московський і Ленінградський промислові вузли або підприємства Донбасу. У такому регіоні рух мусив починати кадровий робітник високої кваліфікації, а не інженер або технік. Як варіант, ініціатором міг виступити робітничий колектив, який домігся високих виробничих показників. Досягнення робітника або колективу одразу «помічали» журналісти. У засобах масової інформації детально й дохідливо розповідалося, в чому полягає важливість нібито спонтанно здійснюваного почину для підприємства, галузі промисловості, економіки країни.

Потім в пропагандистську кампанію включалася «важка артилерія» — Центральний комітет ВКП(б). У спеціальній постанові він зобов'язував комуністів, комсомольців і профспілкових працівників уважно вивчити досвід передовиків і поширити його на всю країну. Після появи партійної постанови поточна діяльність представників влади і господарників спрямовувалася на поширення почину. Тут уже компліменти на адресу ініціаторів і послідовників почину супроводжувалися звинуваченням тих керівників усіх ран-

гів, які не забезпечили у підвідомчій їм сфері використання позитивного досвіду новаторів виробництва. Бажаючи того чи ні, але робітничі колективи і працюючі в них робітники ставали учасниками руху, за допомогою якого розв'язувалися конкретні проблеми в ході індустріалізації країни.

Рух ударних бригад в країні розпочався на початку 1926 р., тобто майже одразу після сформулювання XIV з'їздом ВКП(б) генеральної лінії партії на соціалістичну індустріалізацію. Вважалося, що першими ударними бригадами були показовий комсомольсько-молодіжний колектив вагонної майстерні ст. Москва Московсько-Казанської залізниці у складі 75 осіб під керівництвом М.Некрасова (квітень 1926 р.) і ударна бригада з восьми молодих робітниць-калошниць на ленінградському заводі «Червоний трикутник» (вересень 1926 р.)¹. Є також згадка про виникнення ще на початку 1926 р. ударної бригади з молоді в інструментальному цеху Златоустівського механічного заводу (документ стверджує, що бригада швидко розпалася)². Один з перших дослідників ударних бригад Ю. Воскресенський зазначав, що при аналізі документів важливо бачити суть справи: немало бригад, які працювали по-ударному, тобто цілеспрямовано і постійно прагнули перевищувати встановлені норми виробітку, не називали себе ударними³.

В Україні ударні бригади з'явилися спочатку в металургійній і кам'яновугільній промисловості. Наприкінці 1926 р. дві молодіжні бригади, які показували зразки високопродуктивної праці, було створено в будівельному цеху Сталінського металургійного заводу. У січні 1927 р. на шахті № 8 «Чулковка» (Будьоннівське рудоуправління) утворилася молодіжна бригада ударної праці з 18 осіб. Починаючи з квітня 1927 р. бригада з 12 вибійників на чолі з І. Кураковим, яка працювала на шахті «Червоний Жовтень» (Макіївське рудоуправління) прославилася на весь Донбас. Газета «Молодой рабочий» (Сталіно) 31 січня 1929 р. вмістила добірку про роботу

¹ Кольчев Ю., Рогачевская Л. Первые ударные. — М., 1961.

² История индустриализации Урала (1926–1932 гг.). Документы и материалы. — Свердловск, 1967. — С. 133.

³ Воскресенский Ю.В. Переход Коммунистической партии к осуществлению политики социалистической индустриализации СССР. — М., 1969. — С. 306.

ударних бригад під гаслом: «Потрібні Куракови на кожній шахті!¹» В резолюціях VIII Всесоюзного з'їзду ВЛКСМ (травень 1928 р.) відзначалося: «Широкий розвиток ініціативи робітничої молоді у виробничому житті, який знайшов своє виявлення на ряді підприємств, і створення ініціативних груп, раціоналізаторських осередків ударних виробничих бригад і гуртків вимагають всемірної підтримки з боку союзу». Тут же підкреслювалося, що робота таких груп «повинна розглядатися як допоміжна форма залучення робітничої молоді до активної участі у виробничих нарадах і будуватися на основі їх планів»². Отже, ініціатори створення ударних бригад розглядали і оцінювали їх під кутом зору звичного, вже п'ятирічного на той час досвіду роботи виробничих нарад.

3. Лихолобова встановила, коли саме і під яким кутом зору у виробничому житті з'явилася ідея змагальності. Вона була своєрідною радянською відповіддю на властиву для демократичного суспільства конкуренцію як рушійну силу економічного прогресу. На відміну від органічно властивої для вільного підприємництва конкуренції, змагальність являла собою рису виробничого процесу, яка повинна була насаджуватися директивами згори.

Ідея змагальності уперше з'явилася на Донбасі. По доповіді секретаря Артемівської організації КП(б)У Р. Терехова окружна партійна конференція в грудні 1928 р. звернулася до членів партії і всіх робітників промислових підприємств «широко вводити принцип змагання між окремими цехами» з метою підвищення продуктивності праці³. Одразу після звернення з ініціативи вибійників і робітничих кореспондентів Дудкіна та Іванова на Північному руднику (трест «Артемвугілля») почалося індивідуальне змагання між шахтарями⁴.

---

¹ Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). — Харків, 1971; Довгопол В.М. Ударницький рух на Україні в 1926–1929 рр. // Питання історії народів СРСР (Харків). — 1971, вип. 2; Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937). — Донецьк, 1973.

² VIII съезд ВЛКСМ. Стенографический отчет. — М., 1928. — С. 575.

³ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 56–57.

⁴ Там само. — С. 57.

Стурбований байдужим ставленням господарників до комсомольських ініціатив, голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев підписав 16 січня 1929 р. наказ, яким зобов'язував господарські органи сприяти роботі ударних бригад¹. Наказ і статтю Куйбишева «Ближче до соціалістичного будівництва» наступного дня опублікувала газета «Комсомольская правда». У статті давалася висока оцінка ударних виробничих бригад на підприємствах Москви, Ленінграда, Уралу і Донбасу. Однак ідею змагальності бригад В. Куйбишев не висував.

Відаючи пріоритет у висуненні цієї ідеї Р. Терехову, слід все-таки підкреслити, що першим її висунув В. Ленін. У 1918 р. він написав статтю «Як організувати змагання?», але з невідомих причин закинув її в далеку шухляду. 20 січня 1929 р. газета «Правда» опублікувала цю статтю, після чого агітаційні органи партійних комітетів усіх рівнів негайно почали закликати робітничі маси брати участь у «соціалістичному змаганні».

Із закликом організувати змагання на виробництві в останній декаді січня виступили центральні органи масової інформації — «Правда», «Рабочая газета», «Комсомольская правда», «Торгово-промисленна газета». Не відставали й донецькі газети. 25 січня газета «Молодой рабочий» звернулася до комсомольців Донбасу із закликом організувати змагання за зміцнення трудової дисципліни і зростання продуктивності праці. 26 січня «Кочегарка» опублікувала постанову Артемівського окружного комсомолу, якою оголошувалося змагання між молодими шахтарями за виконання програми видобутку вугілля і зниження його собівартості.

28 січня 1929 р. шахтарі рудника №1 Горлівського шахтоуправління (пізніше — шахта «Кочегарка») з ініціативи органу ЦК ВКП(б) «Рабочая газета» звернулися до колективу Ірмінського рудника (пізніше — шахта «Центральна-Ірміне») з листом. У листі, опублікованому цією газетою 31 січня, говорилося: «Не боячись своїх власних недоліків, ми охоче приймаємо пропозицію «Рабочей газеты» влаштувати змагання з рудником іншого району (Ірмінський рудник знаходився у підпорядкуванні Щербинівського рудоуправ-

---

¹ Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР (1928–1929 гг.). Сборник документов. — М., 1956. — С. 127.

ління — авт.), щоб нам і тому руднику перейняти в підсумку позитивний досвід роботи, позбавитися недоліків і піднести продуктивність»¹.

Н. Лебедева і О. Шкаратан підкреслювали, що це був перший в СРСР господарсько-політичний договір між підприємствами (пізніше їх стали називати договорами на соціалістичне змагання). Обидва колективи зобов'язалися перевиконати завдання по видобутку вугілля підняти продуктивність праці на 17% і знизити собівартість вугілля проти запланованої на 7%².

Перші результати змагання були досить-таки вагомими. Шахтарі Північного рудника (трест «Артемвугілля») до вступу в змагання в січні і лютому 1929 р. видали на поверхню 4929 тонн вугілля, а в березні-квітні — 5749 тонн. Шахта «Центральна» Щербинівського рудоуправління, яка уклала з шахтарями Північного рудника договір на змагання, за два місяці підвищила продуктивність праці на 22%. Сталінський і Макіївський металургійні заводи у березні 1929 р. виконали завдання з виплавки чавуну на 105%, а коли почали змагатися, то у травні — на 132 %, в червні — на 137 %³.

20 березня 1929 р. ЦК КП(б)У опублікував постанову «Про соціалістичне змагання за зниження собівартості і поліпшення якості продукції»⁴. Отже, на першому плані для партійного керівництва перебували не кількісні, а якісні показники виробництва. За пропозицією ЦК ЛКСМУ було створено республіканський комітет по керівництву соціалістичним змаганням на чолі з П.Постишевим. Комітет зобов'язав ЦК ЛКСМУ, ВУРПС і УРНГ надіслати групи відповідальних працівників для допомоги місцевим організаціям у підготовці і проведенні змагання, висунув гасло перетворення господарського походу комсомолу і робітничої молоді у соціалістичне змагання всіх трудящих і сформулював конкретні завдання і напрями господарсько-політичної кампанії, що розгорталася. Сам Постишев направив для тимчасової масової роботи на виробництві ве-

¹ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 57.

² Лебедева Н.Б., Шкаратан О.И. Очерки истории социалистического соревнования. — Ленинград, 1966. — С. 93.

³ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 58–59.

⁴ Вісті ЦК КП(б)У. — 1929, № 4-5. — С. 15.

лику групу відповідальних працівників партійно-радянського апарату з Харкова. Зокрема, голова Харківської окружної контрольної комісії Г. Завицький був відряджений на шахту «Щербинівка», заступник наркома Робітничо-селянської інспекції В. Храмов — в Луганськ, секретар ВУЦВК М. Василенко — на Комунарський завод¹.

Республіканський комітет по керівництву змаганням повсюдно насаджував профільні комітети і комісії, внаслідок чого справа швидко забюрократизувалася. Господарсько-політичні договори, як і органи по керівництву змаганням виявилися ефективними тільки на перших порах. Ефективність змагання вимірювалася безпосередньо участю в ньому робітничих мас, тобто наявністю ударних бригад.

Процес утворення ударних бригад інтенсивно проходив у березні-квітні 1929 р. 9 травня ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». У постанові засуджувалися бюрократичні перекоси в організації змагання, спроби його регламентувати «згори». Організація змагання покладалася на профспілки, а загальне керівництво ним — на партійні комітети. У зв'язку з цим штаби, комітети і комісії по керівництву змаганням ліквідувалися².

У жовтні 1929 р. Президія ВЦРПС створила комісію для підготовки і проведення Всесоюзного з'їзду ударних бригад. З'їзду передували окружні конференції, на яких підбивалися перші підсумки ударних бригад і загальні результати 1928/29 господарського року (який закінчився в третьому кварталі 1929 р.). Ударники брали на себе підвищені зобов'язання на 1929/30 рік — другий рік п'ятирічки. Зокрема, колектив шахти «Похила вітка» Донецького рудоправління, в якому налічувалося 30 ударних бригад, зобов'язався виконати виробничу програму 1929/30 р. за 11 місяців, а п'ятирічку — за 4 роки. Доменщики Донецького металургійного заводу заявили на окружній конференції, що виплавлять чавуну на 15 % більше плану і виконають п'ятирічку за 3,5 роки³.

¹ Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928-1932 рр.). — Харків, 1968. — С. 73.

² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — М., 1967. — С. 54.

³ Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928-1932 рр.). — С. 74.

Всесоюзний з'їзд ударних бригад відбувся в Москві в грудні 1929 р. На ньому були присутні 172 представника ударних бригад і виробничих комісій від українських підприємств. В обговоренні доповідей і виступів взяли участь В. Мальцев (шахта «Іван» Макіївського рудоуправління), М. Артамонов (шахта «Юний комунар» Артемівського округу), С. Лагутін (Комунарський завод ім. Ворошилова) та ін. Були відзначені колективи, що добилися кращих показників у змаганні. Першу премію ЦК спілки гірників СРСР одержала шахта «Північна» Щербинівського рудоуправління (Артемівський округ), яка виконала план по продуктивності праці на 117%, а собівартість знизила удвоє проти планової. Другу премію одержала шахта № 15 Боківського рудоуправління (Луганський округ). З'їзд підтримав ініціативу луганських паровозобудівників, які закликали радянський робітничий клас достроково виконати п'ятирічку, і звернувся до всіх працівників країни з пропозицією добиватися виконання п'ятирічки за чотири роки¹.

Коли на профспілковий апарат було покладено відповідальність за стан виробничого змагання на підприємствах, постала проблема перевірки виконання зобов'язань. Перші перевірочні бригади з робітників-ударників та інженерно-технічного персоналу з'явилися у Сталінському окрузі навесні 1929 р. Всеукраїнський комітет спілки гірників в травні схвалив цю ініціативу і вирішив перевіряти виконання зобов'язань сторін у змаганні не менше одного разу на місяць².

Перевірка зобов'язань виявилася все-таки бюрократичним заходом. Реальне значення мали так звані «буксирні бригади», які відряджалися на тимчасову роботу до відстаючих підприємств. Вивчаючи їхні рапорти, можна встановити, що далеко не всі робітники разом з інженерно-технічним персоналом ставилися до «соціалістичного змагання» з належним ентузіазмом. Під цим кутом зору є цікавим лист бригади ударників шахти «Центральна» Щербинівського рудоуправління у складі 12 чоловік на чолі з бригади-

¹ Первый Всесоюзный съезд ударных бригад. Сборник документов и материалов. — М., 1959. — С. 173.

² Резолюції VII пленуму ВУК спілки гірників (третього скликання). Червень 1929 р. — Харків, 1929. — С. 30–31.

ром Дягілевім, яка була відряджена на відстаючу шахту «Курахівка». «Коли ми прибули на шахту «Курахівку», — писали ударники до свого шахткому, — то були зустрінуті вороже деякими робітниками, горлохватами, симулянтами і прогульниками, які весь час прагнули підірвати наш авторитет серед робітничої маси, але вони дістали належну відсіч як з нашого боку, так і з боку свідомих робітників “Курахівки”»¹.

У додатку, адресованому безпосередньо голові шахткому, Дягілев повідомляв: «Нам тут дали роботу найгіршу, міцне вугілля, так що робітники «Курахівки» посміхаються. Наше становище з перших днів було гірше губернаторського, тепер трохи покращилося, але багато недоліків. Все нам обіцяють, але нічого не дають, навіть літератури не бачимо, хоч під боком клуб. Продукти купуємо здебільшого у приватника, доводиться переплачувати»². Отже, глухий опір ентузіастам ударної праці чинили не тільки робітники.

У поширенні ударної праці матеріальне заохочення практично не відіграло ролі, тому що держава спрямовувала максимум ресурсів на «підхльостування» темпів індустріалізації країни. Тим не менш ентузіастів ударної праці ставало все більше. Щоб домогтися відмінних результатів праці, інженерно-технічний персонал і кваліфіковані робітники виявляли максимум винахідливості. Найбільш вагомі результати кількісного і якісного зростання виробництва показувала кам'яновугільна промисловість. Це пояснювалося низьким висхідним рівнем організації і технічного оснащення виробництва, а також особливо високими темпами технічного переозброєння галузі в роки першої п'ятирічки.

Наприкінці 1929 р. колишній коногон 25-річний інженер К. Карташов на шахті № 22 Голубовського рудоуправління (трест «Кадіїв-вугілля») започаткував рух за безперервний потік вуглевидобутку: вугілля брали одразу за врубовою машиною, яка працювала всю зміну, а інші виробничі процеси пристосовувалися до роботи врубмашиніста. Цей метод розвинули робітник-висуванець, заві-

---

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та органів державного управління України. — Фонд 2602. — Опис 1. — Справа 3088. — Аркуш 95.

² Там само.

дуючий шахтою «Волкове» Первомайського рудоуправління М. Касауров і бригадир шахти № 29 Макіївського рудоуправління С. Філімонов. Технік К. Єпіфанцев на шахті «Брянка» Шварцівського рудоуправління розробив свою систему проходження штреків, яка давала збільшення швидкості проходження з 30–60 до 300 м на місяць¹.

Ініціатором продуктивного використання відбійного молотка був відбійник шахти № 10 Артемівського рудоуправління Г. Свиридов. Він вніс пропозицію збільшити довжину уступів в лаві до 20 м і скоротити їх кількість з 12 до 4-х. Це дозволило вибійнику разом з кріпильником виконувати ту саму роботу, яку раніше робили 3–4 вибійники. Користуючись цим методом, Свиридов у травні 1932 р. збільшив змінну продуктивність відбійного молотка з 7 до 30–40 тонн².

Досягнення врубмашиністів і вибійників були зразками ударної праці, які не могли поширитися на всіх представників їхньої професії. Технічний рівень шахтарів в роки першої п'ятирічки був ще низьким. Проте ініціативи найбільш підготовлених робітників мали велике значення. Зокрема, від методу використання вибійного молотка, запропонованого Свиридовим, до стахановського методу залишався один крок: треба було поділити працю вибійника і кріпильника, щоб істотно підвищити її ефективність.

Питома вага учасників змагання у складі робітників великих підприємств швидко підвищувалася (у відсотках):

Заводи	На	На	На
	1.02.1931 р.	1.01.1932 р.	1.01.1933 р.
Сталінський металургійний	66	86	99
Єнакієвський металургійний	73	72	93
Маріупольський ім. Ілліча	48	83	86
Луганський паровозобудівний	79	86	80

Не підлягає сумніву, однак, що кількість реальних учасників змагання була в рази меншою. Профспілкам потрібна була справна цифра навіть у кризовому і голодному 1932 році.

¹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). — С. 140.

² Социалистический Донбасс (Сталино). — 1932, 27 декабря.

3.4. Ізотовський рух

Однією з найбільш актуальних і важко розв'язуваних проблем індустріалізації була підготовка кваліфікованих робітничих кадрів. За першу п'ятирічку кількість робітників у великій промисловості України збільшилася на 697 тис. осіб, або більше, ніж удвічі. Разом з тим сукупна кількість випускників шкіл фабрично-заводського навчання, які готували кадри робітників, склала лише 80 тис. осіб¹. Інших робітників доводилося навчати безпосередньо в процесі виробництва.

Необхідність навчання сотень тисяч робітників на виробництві змушувала звернути особливу увагу на те, як поставлена справа передачі знань і досвіду ветеранів молодому поповненню робітничого класу. Цю справу треба було представити як патріотичний почин із залученням до нього максимальної кількості ветеранів.

Перша спроба організації такого почину виявилася недосить вдалою, навіть провальною. Журналісти загальносоюзної «Рабочей газеты» підготували за дорученням партійних органів відозву прокатників Керченського металургійного заводу ім. П. Войкова і 13 липня 1931 р. опублікували її. Керченські металурги запропонували закріпити за кожним ветераном по 2-5 і більше новачків на виробництві, щоб допомогти їм оволодіти спеціальністю. Звертаючись до кадрових робітників країни, вони ділилися своїм досвідом роботи з новим поповненням і вказували на необхідність боротьби з пережитками цеховщини, коли ветерани не бажали передавати свої знання молоді, щоб не створювати собі конкурентів.

Важко сказати, чому вже відпрацьована в партійно-комсомольському і радянсько-профспілковому апаратах технологія формування робітничого руху тут не спрацювала. Але вона не спрацювала, і тому потрібно було шукати нових ініціаторів почину, який мав активізувати і спрямувати в потрібне русло передачу досвіду ветеранів молоді. Тепер таким ініціатором мусив стати не безликий колектив, а колоритна постать робітника в розквіті творчих сил. Шукати його треба було не в Криму, а на Донбасі, тобто в регіоні,

¹ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 277.

який відігравав особливу роль в індустріалізації країни. Ініціатор мусив бути шахтарем, тому що кам'яновугільна промисловість Донбасу перебувала в прориві, і потрібні були термінові заходи, щоб вивести її з цього стану. До речі, на кінець першої п'ятирічки статистика зафіксувала, за даними 20 рудоуправлінь, 85 956 ударників із загальної кількості 190802 донецьких шахтарів, тобто 45%¹. Майже половина членів ударних бригад у складі всього шахтарського контингенту не змогла попередити прориву у вуглевидобутку. Профспілковий апарат, що відповідав за стан виробничого змагання, малював статистику, яку від нього вимагали.

Коли ізотовський рух прищепився, і газети почали публікувати нариси про перших ізотівців, які відзначалися передачею свого досвіду молоді, серед ветеранів праці знайшлося багато таких, які мали набагато кращі результати, ніж ініціатор патріотичного почину. Своєрідним чемпіоном серед них виявився машиніст блюмінга на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. Петровського, робітник з 34-річним виробничим стажем Ф. Авілов. Він підготував 170 кваліфікованих робітників, десятки з яких поїхали на Кузнецькбуд². Однак ні йому, ні всім іншим не вистачало тієї харизми, яку мав Микита Ізотов. Не підходили вони на роль ініціаторів почину і за формальними критеріями — професією та місцем роботи.

М. Ізотов з 1922 р. працював на горловській шахті № 1, яка пізніше іменувалася «Кочегаркою». Норму постійно перевиконував: у січні 1932 р. — на 562 %, у травні — на 558%, у червні — на 2000%. Кореспондент «Правди» (тепер саме цій найбільш авторитетній газеті було доручено «розкрутити» тему з передачею досвіду ветеранів) зупинився на цій постаті і допоміг Ізотову справитися із статтею про свій досвід. 11 травня 1932 р. стаття «Як я працюю» була надрукована і негайно опинилася в центрі уваги апаратників і господарників. У червні в Горлівці відбулася міська партійна конференція, присвячена темі передачі досвіду. Ізотов виступив на ній з пропозицією виділити на кожній шахті ділянку для навчання молоді силами ветеранів.

¹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). — С. 125.

² В ногу с молодыми богатырями. — Днепропетровск, 1935. — С. 93–94.

В другій п'ятирічці в кам'яновугільній промисловості з'явилися сотні ізотовських шкіл. Рух поширився й на інші галузі промисловості. Розповідаючи про власні досягнення в поширенні ізотовського руху, робітничий колектив шахти «Кочегарка» у відозві до шахтарів Донбасу, Кузбасу, Караганди та інших вугільних басейнів повідомляв: «Лави Ізотових у нас зростають кожний день. Ми поставили завдання навчити всіх робітників ізотовським методам праці. Ізотовський метод — це оволодіння технікою своєї справи плюс ударництво, прагнення зробити свою працю якнайкраще. Ми вже навчили в ізотовських школах десятки молодих робітників»¹.

М. Ізотов щоденно працював з новачками, демонструючи їм техніку рубки вугілля. За перші три місяці 1933 р. в його школі було підготовлено 70 кваліфікованих шахтарів, у жовтні їх кількість збільшилася до 150 вибійників². Особливо успішно працювала ізотовська школа на шахті «Ілліч» в Кадіївці. Тут до кінця 1933 р. було підготовлено 255 робітників провідних професій — вибійників, машиністів врубмашини, кріпильників тощо. На вседонецькому зльоті молодих ізотовців-ударників (квітень 1934 р.) 82 кращих ударника було премійовано подарунками, а також відзначено їх наставників — М. Ізотова, К. Карташова, К. Єліфанцева, Г. Свиридова та ін.³

У листопаді 1933 р. відбулася Вседонецька нарада з технічної пропаганди у вугільній промисловості. В її резолюціях підкреслювалося, що потрібно максимально використати і поширити ізотовський рух як найбільш досконалу форму змагання. Учасники наради закликали виявляти нових ізотовців, організовувати науково-технічний аналіз їх майстерності, забезпечити навчання самих ізотовців шляхом прикріплення до них інженерів, практикувати систематичні наради ізотовців споріднених кваліфікацій для обміну досвідом тощо⁴.

---

¹ Зимоглядов Ф.Р. КПСС во главе трудовой активности масс. — 1928–1941. — М., 1973. — С. 26.

² Ізотов Никита. Моя жизнь, моя работа. — Харьков, 1934. — С. 86, 93.

³ Комуніст (Харків). — 1934, 8 квітня.

⁴ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). — С. 198.

Видобуток вугілля на Донбасі зростав таким чином (в млн. тонн)¹:
1933 — 44,5
1934 — 60,0
1935 — 68,6.

Після проривів 1932-1933 рр. виробнича програма 1934 р. була виконана, а в 1935 р. — перевиконана. Стрімке зростання видобутку було забезпечене технічним переозброєнням галузі, пік якого припав на першу п'ятирічку, і освоєнням нової техніки внаслідок поширення в другій п'ятирічці ізотовського руху.

Не менше значення ізотовський рух відіграв у металургійній промисловості. Багатотиражна газета «Ильичевец» стала ефективним колективним організатором руху на Макіївському металургійному заводі ім. Ілліча. Вона організувала технічні радіолекції і колективні слухання звітів кращих ізотовців по радіо, висвітлювання змагання, випускала технічні сторінки з питань оволодіння технікою, створювала технічні кабінети по цехах. На заводі була створена Рада ізотовців, яка координувала роботу з передачі досвіду. На інших металургійних заводах проводилися конкурси на кращого ізотовця, створювалися «кімнати ізотовців», де робітники могли скористатися консультаціями кваліфікованих робітників. Залучення ветеранів в ізотовський рух здійснювалося за допомогою зльотів, конференцій, агітації в заводській пресі. Широко використовувалося шефство новаторів виробництва над відстаючими. Зокрема, з ініціативи майстра домни № 5 Макіївського металургійного заводу Є. Польшина його бригада у вересні 1933 р. взяла на буксир найвідсталіший на підприємстві прокатний цех².

Важливу роль у поширенні ізотовського руху відігравали конкурси робітників за професіями. У 1933 р. був проведений Всесоюзний конкурс металургів, який сприяв виявленню резервів виробництва, активізації роботи виробничих нарад, узагальненню досвіду роботи з робітничою молоддю і поширенню його на всю галузь. Беручи участь в загальносоюзному конкурсі, колектив Маріупольського заводу ім. Ілліча розгорнув свій власний конкурс, метою

¹ Там само. — С. 194, 198–199.

² Там само. — С. 203.

якого стала передача досвіду ветеранів робітникам допоміжних професій. На заводі були створені сигнальні бригади і пости, які своєчасно інформували про недоліки у виробничому процесі і залучали досвідчених робітників, інженерів і техніків для розв'язання «вузьких місць».

Всесоюзні конкурси металургів відбувалися протягом 1933–1935 рр. щорічно. Ініціативу в їх організації виявляли металурги Донбасу і Придніпров'я, які змагалися між собою. На Всесоюзній нараді металургів-ізотовців, яка відбулася в лютому 1934 р. в Москві, вони запропонували організувати черговий, вже третій загальносоюзний конкурс в квітні-жовтні 1934 р. Всесоюзний зліт прокатників у вересні 1934 р. запропонував подовжити термін загальносоюзного конкурсу до кінця року¹. Доменний цех Сталінського заводу домігся у всесоюзному конкурсі найвищого в країні коефіцієнту використання корисного обсягу печей (1,22–1,24)². Макіївський завод ім. С. Кірова досяг найкращих показників собівартості продукції³.

Ізотовський рух виник в умовах швидких темпів технічного переозброєння виробництва. Однак він виконував лише одну функцію — функцію передачі досвіду ветеранів робітничій молоді. Молодь, ветерани та інженерно-технічні працівники однаковою мірою повинні були навчитися працювати з новим обладнанням, яке здебільшого надходило з-за кордону. Освоєння нової техніки стало в роки перших п'ятирічок найбільш нагальною проблемою.

¹ Комуніст. — 1934, 15 березня; 2 вересня.

² XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет. — М., 1934. — С. 175.

³ Комуніст. — 1935, 20,21 лютого.

3.5. Рух за освоєння нової техніки

Стрімкі темпи модернізації промисловості не могли не призвести до диспропорції між використовуваною на виробництві технікою і здатністю робітників опанувати її. Технічно освічених робітників доводилося готувати не в школах і училищах, а без відриву від виробництва, безпосередньо на підприємствах. Такий метод підготовки давав виграш у часі, але досить довго супроводжувався втратами та збитками: всюди спостерігалось погіршення якісних показників виробництва.

Перш за все, почастишали випадки аварій і поламок машин. На Маріупольському заводі ім. Ілліча мартенівський цех простояв у травні 1931 р. 2608 годин, у тому числі через аварії печей — 1369 годин¹. Як видно з постанови ЦК КП(б)У по доповіді керівництва Луганського паровозобудівного заводу від 25 січня 1934 р., ця новобудова стала до ладу з дефіцитом близько 2 тис. кваліфікованих робітників і значним недоукомплектуванням інженерно-технічним персоналом. У результаті на заводі сталося багато аварій. У жовтні-листопаді 1933 р. завод випустив 5 паровозів «ФД» замість 16–17 за планом².

Погіршення якості продукції, поламки устаткування, непродуктивне завантаження робочої сили внаслідок вимушених простоїв, — усе це позначилося на рівні продуктивності праці. На багатьох підприємствах і навіть в окремих галузях промисловості зростання продуктивності праці уповільнилося, на деяких підприємствах виробіток зазнав абсолютного скорочення. Так, середньомісячна продуктивність праці робітника в кам'яновугільній промисловості Донбасу зросла з 13 тонн у 1928/29 р. до 14,8 тонн у 1929/30 і 1931 рр., але в 1932 р. знизилася до 14,4 тонн³.

Спроби розв'язати проблему освоєння техніки почалося ще в перші роки індустріалізації. У 1927 р. було засноване загальносоюз-

¹ Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — Книга 2. — К., 2013. — С. 298.

² Партробітник України. — 1934, № 2. — С. 84.

³ Производительность труда в промышленности СССР. — М., Ленинград, 1990. — С. 170.

не товариство «Техніка — масам». В Україні почав виходити одноіменний журнал накладом в 45 тис. примірників. У найбільших окружних центрах протягом 1928–1929 рр. організаційно оформилися відділення цього товариства. В Артемівському окрузі у 1929 р. під час Всесоюзного походу за освоєння техніки виникло 12 осередків товариства «Техніка — масам» сукупною чисельністю до 5 тис. осіб.¹ Проте осередки товариства працювали відірвано від виробництва, в їх роботі переважали елементи загальної популяризації технічних знань, мали місце різнобій в тематиці, кустарщина в їх діяльності.

У січні-лютому 1931 р. під егідою ЦК ВКП(б) в Москві відбулася Всесоюзна конференція працівників промисловості. Вона висунула гасло «Техніка в період реконструкції вирішує все!» Рух за освоєння техніки розпочався з публікації 17 лютого 1931 р. газетою «Комсомольская правда» постанови об'єднаного засідання бюро ЦК і МК ВЛКСМ що відбулося на московському заводі «Електрозавод» спільно з редакцією центральної молодіжної газети. Комсомольці і робітнича молодь мусили мобілізуватися на боротьбу за освоєння нових машин і механізмів, виявити творчу ініціативу в раціоналізаторській роботі, забезпечити виконання кількісних і якісних показників промфінплану. 24 лютого газета «Комсомолец України» надрукувала відкритого листа ЦК ЛКСМУ до комсомольських організацій, в якому підкреслювалося, що робота з освоєння техніки повинна бути зосереджена в ударних бригадах.

ЦК ВКП(б) 5 серпня 1931 р. прийняв постанову «Про технічну пропаганду та її організацію». В ній вимагалось використовувати стаціонарні і тимчасові форми навчання, щоб зробити техпропаганду масовою². У розвиток цієї постанови в листопаді 1931 р. було створено товариство «За оволодіння технікою» (ЗОТ). Воно складалося з робітників та інженерно-технічних працівників, які вносили свій вклад в підвищення кваліфікації працюючих і організували обмін технічним досвідом³.

¹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 158.

² Справочник партийного работника. — 1934. — Вып 8. — С. 381–382.

³ Там само. — С. 382–383.

2 квітня 1932 р. «Комсомолец України» надрукував лист-звернення ударників механічного цеху харківського заводу «Світло шахтаря». Ударники писали: «Справа опанування технікою тепер — це не особиста справа кожного з нас. Боротьба за техніку — це класовий обов'язок кожного робітника і всього робітничого класу... Пропонуємо встановити для кожного трудящого певний мінімум технічних змагань, зробити справу ліквідації технічної неписьменності загальнодержавним і громадським обов'язком». Так уперше в листі, надрукованому молодіжною газетою, пролунали слова «технічний мінімум». Незабаром техмінімум перетворився на основну форму підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу.

Рада праці і оборони СРСР в червні 1932 р. прийняла постанову про обов'язкове технічне навчання робітників, що обслуговували складні агрегати, установки і механізми. Для робітників найважливіших професій встановлювався технічний мінімум знань. У маси робітників було кинуте гасло: «Дати право управляти верстатами тільки тим, хто складе громадсько-технічний екзаме́н!» Отже, вимога, яка висувалася перед робітничим класом, спочатку була представлена як спонтанна робітнича ініціатива, і тільки потім держава надала їй форму закону. Небажання рахуватися з такою вимогою представлялося перед робітничою громадськістю як намагання відсталого, політично несвідомої частини робітників, інженерів і техніків загальмувати технічний прогрес. Партійний актив Сталінського і Макіївського районів на партконференції, присвяченій проблемі освоєння техніки, яка відбулася у вересні 1930 р., тобто ще задовго до запровадження в дію законодавчої норми Ради праці і оборони, кваліфікувала недооцінку механізації як «дрібно-буржуазну обмеженість, негідну більшовиків і взагалі свідомих пролетарів»¹. А на Вседонецькій технічній конференції в лютому 1932 р. кадровий шахтар з 23-річним стажем роботи під землею, вибійник Ястребов розповідав: «Коли на нашу шахту привезли механізми, ніхто не вмів ними керувати. А як ми не виконували плану, то шептуні в усьому звинувачували якраз механізми. Та ми примусили замовкнути шептунів, по-більшовицькому опанували

¹ Правда. — 1930, 18 сентября.

техніку, наша шахта стала провідною в цілому районі, і в січні ми виконали програму на 104%. Заявляю від імені робітників нашої шахти, що ми всі, як один — за більшовицьку механізацію Донбасу»¹. Куди поділися «шептуни» — невідомо.

Завдання освоєння техніки організаційно забезпечувалося перетворенням деяких великих підприємств на виробничо-учбові комбінати. Вони склалися з чотирьох ступенів: а) курсів з підготовки робітників потрібних спеціальностей; б) гуртків підвищення кваліфікації і перекваліфікації робітників всіх спеціальностей; в) гуртків і курсів з підготовки бригадирів і майстрів з кваліфікованих робітників; г) технікумів і технічних вищих навчальних закладів для підготовки з висококваліфікованих робітників і адміністративно-технічного персоналу, що не мав спеціальної освіти, техніків та інженерів. Існували також гуртки підвищення кваліфікації господарників та інженерно-технічних працівників. На металургійному заводі ім. Ілліча у 1931 р. 600 робітників вчилися на курсах і в гуртках, 1060 — в школах ФЗУ, 559 — в технікумах і 87 — в технічному ВНЗ².

Важливі організаторські функції в технічному навчанні кадрів виконували техпропагандисти та інструктори. Виробничий інструктаж особливо поширився після запровадження техмінімуму. На Краснодонській шахті № 3 (трест «Сорокінвугілля») технічна пропаганда розгорталася безпосередньо в бригаді і в лаві. В кожній бригаді працював техпрофорганізатор, який запроваджував в практику роботи конкретні заходи з техпропаганди і масово-технічного навчання³.

Профспілковий апарат всіх рівнів був зобов'язаний більшовицьким керівництвом системно керувати всією роботою з розгортання технічного навчання. Президія ВУРПС розглянула в січні 1933 р. питання про участь профорганізацій в цій справі і визнала її незадовільною. Вся профспілкова вертикаль зобов'язувалася сприяти

¹ Вісті ВУЦВК. — 1932, 15 лютого.

² Боротьба за кадри на підприємстві. — Маріуполь, 1931. — С. 9.

³ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921-1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 162.

поширенню технічного шефства, використовуючи такі форми, як прикріплення кваліфікованих кадрів в якості інструкторів до тих, хто оволодівав технічним мінімумом, створення на підприємствах бригад сприяння технічному мінімуму, забезпечення якісного керівництва такими бригадами. Тоді ж пленум ВУРПС розглянув питання про стан масової профспілкової роботи в кам'яновугільній промисловості Донбасу. Всеукраїнському комітету спілки робітників кам'яновугільної промисловості і Донецькому облрадпрофу доручалося перевірити роботу техгуртків і курсів з підвищення кваліфікації, забезпеченість їх підручниками та приміщеннями, визначити в кожному шахткому відповідальних за технічну пропаганду¹.

В 1933-1934 рр. ВУРПС організував силами фахівців розробку і рецензування програм і підручників з технічного мінімуму, проаналізував їх позитивні риси й недоліки, після чого дав конкретні пропозиції відповідним наркоматам. Згідно з рекомендаціями ВУРПС в авторські колективи деяких підручників були включені робітники-новатори виробництва. Одним з авторів підручника по технічному мінімуму для шахтарів став бригадир ударної бригади вибійників І. Безукладний. Виходець з села, він у 1929 р. прийшов чорноробом на шахту «Комсомолец» (Горлівське рудоуправління), навчився грамоті, наполегливо оволодівав гірничою технікою².

Приклад відмінної організації технічного навчання показав шахтком шахти 3/18 «Петрівка» (трест «Сталінвугілля»). На цій шахті склали список робітників, які підлягали обов'язковому навчанню. Виявилося 522 шахтаря по 14 спеціальностям. Їх розподілили по 14 гуртках. На шахті була організована технічна станція, головний інженер М. Демішев затвердив програми навчання, і робітники з березня 1934 р. почали навчатися. Тих, хто не бажав навчатися, переводили на менш оплачувану роботу. Наприкінці квітня перші 78 робітників здали громадсько-технічний екзамен. Сдача екзамену відбувалася прилюдно і урочисто, в шахтарський клуб робітники нерідко приходили з сім'ями. У серпні всі ті, хто мусив здавати

---

¹ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 301.

² Там само.

екзамен (таких вже виявилось 564 чоловік), одержали відповідні свідоцтва. Шахта стала підприємством суцільної технічної грамотності¹.

До початку 1935 р. громадсько-технічний екзамен здали 52 тис. шахтарів і понад 10 тис. металургів Донбасу². По всій Україні здали екзамен 192 тис. робітників (вибірка по 80% підприємств великої промисловості)³.

Наказом по НКВД СРСР громадсько-технічний екзамен був перетворений на державний, тобто став обов'язковим. Держтехекзамен здавали з лютого по травень 1935 р. робітники 255 провідних професій. На заводах і шахтах Донбасу екзамен витримали понад 160 тис. робітників, у тому числі 80 тис. шахтарів⁴.

Про масштаби технічного навчання в усіх його формах у великій промисловості України дають уявлення такі дані (у відсотках до загальної кількості робітників на жовтень 1936 р.)⁵:

Галузі промисловості	Закінчили навчання	Навчалися
вся промисловість	46,3	25,5
в тому числі:	59,9	19,5
кам'яновугільна		
чорна металургія	58,0	29,4
машинобудування	50,1	27,2

Отже, дві третини робітників наприкінці другої п'ятирічки закінчили технічне навчання або вчилися. Неписьменні й некваліфіковані люди, які поповнювали щороку лави робітничого класу, швидко здобували потрібну кваліфікацію.

¹ Мирингоф Б., Слепенко К. Первая в Донбассе. Опыт организации техучебы и соцтехэкзамена на шахте 3/18-Петровка. — Сталино, 1934. — С. 17, 19.

² Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 124.

³ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 188.

⁴ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 125.

⁵ Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 рік. — К., 1937. — С. 514.

3.6. Робітничі почини в сфері планування і госпрозрахунку

Більшовицьке керівництво голосами луганських і московських машинобудівельників сформулювало у 1929 р. мету виробничого змагання гаслом «П'ятирічку — за чотири роки!» Проте інспіровані ним робітничі почини більшою мірою спрямовувалися на якісні, а не кількісні параметри.

Алфою і омегою процесу виробництва є одержання нових матеріальних благ, які в грошовій формі набувають вигляду прибутку. Витрати на сировину, матеріали та напівфабрикати, енергію і робочу силу разом з усіма накладними витратами, тобто собівартість одержаної продукції мусить бути нижчою, ніж її вартість. Інакше кажучи, ресурси на вході у виробничий процес мусять бути меншими, ніж ресурси на виході.

Ця проста істина уперше стала зрозумілою для організаторів комуністичного будівництва під час ленінського штурму 1918–1920 рр. Повертаючись у 1921 р. до нормальної економічної політики, яка дістала облудну назву нової, В.Ленін запровадив в радянську практику поняття комерційного розрахунку, яке досить скоро дістало більш прийнятне для комуністичного лексикону словесне оздоблення: господарський розрахунок, скорочено (в ті часи всі полюблили скорочені слова і абрєвіатури) — госпрозрахунок.

В роки непу право розмірювати витрати з одержаним результатом разом із статусом юридичної особи дістали тільки об'єднання державних підприємств — трести. Об'єднані в трести підприємства працювали по-старому, тобто як в роки комуністичного штурму. Маючи наряд на виробництво продукції, що відповідала їхньому профілю, вони тоді розраховували, скільки потрібно для цього ресурсів, одержували їх, починали працювати, а потім відвантажували вироблену продукцію керівному органу для розподілу між споживачами. Через те, що заявки на ресурси завжди були завищеними внаслідок бажання господарників застрахувати себе від випадковостей, ланцюг взаємопоєднаних підприємств рано чи пізно приходив до стану колапсу. Колапс виявився неочікуваним, але закономірним наслідком втілення в життя тієї картини незалежного від ринку, а тому позбавленого загрози «капіталістичної експлуатації»

ідеального виробництва, яке ввижалося теоретикам російського комунізму. В брошурі «Програма комуністів (більшовиків)», яка з'явилася в 1918 р., М. Бухарін живописав: «Працюють разом, за виробленим і вирахуваним трудовим планом. Підрахує центральне статистичне (лічильне) бюро, що за рік треба виробити стільки-то і стільки-то чобіт, штанів, ковбаси, вакси, пшениці, полотна і так далі; підрахує воно, що для цього на полях повинна працювати отака-то кількість товаришів, на ковбасних заводах отака-то, у великих шевських громадських майстернях отака-то, — і ось відповідним чином розподіляються робочі руки. Все виробництво проводиться за суворо розрахованим, виваженим планом, на основі точного обрахунку всіх машин і знарядь, усієї сировини, всіх робочих рук суспільства»¹.

В роки непу підприємства одержували ресурси вже не від розташованих в столиці главків, які за означенням не могли знати конкретної ситуації на виробництві, а від трестів. Трести не бажали, та й не могли дати підвідомчим підприємствам більше ресурсів, ніж вони мали. Досвід непу вплинув на більшовицьке керівництво, коли воно на чолі із Й. Сталінін почало повторний комуністичний штурм. По-перше, робітники дістали право працювати там, де бажали, не підпорядковуючись ефемерним розрахункам бухарінського «статистичного бюро». По-друге, статус юридичної особи разом із зобов'язанням розмірювати витрати ресурсів з одержаним результатом дістали підприємства.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», згідно з якою підприємство оголошувалося основною ланкою управління і зобов'язувалося вести самостійний баланс витрат і доходів. Передбачалося налагодження обліку витрат не тільки по підприємству в цілому, але й по цехах². Розпочата цієї постановою реформа господарського розрахунку мала на меті форсування темпів нагромадження у промисловості. Переведення фабрик і заводів на госпрозрахунок вимагало

¹ Бухарін Н.И. Избранные произведения. — М., 1990. — с. 47.

² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — М., 1967. — С. 135.

перебудови роботи управлінського апарату підприємств, радикальних змін у плануванні та організації праці.

Господарське життя мусило перебудовуватися за єдино можливим в умовах суворої централізації принципом розверстки. В даному разі йшлося про доведення заводських планів до цехів, бригад і окремих робітників з наступним контролем їх виконання. Завдяки деталізації заводського плану між виконавцями ставало можливим зобов'язувати робітничі колективи змагатися між собою за перевиконання встановлених завдань.

На відміну від першого року п'ятирічки, контрольні цифри на 1929/30 господарський рік розроблялися вже в умовах масового виробничого змагання. Тому ВЦРПС і ВРНГ СРСР 28 жовтня 1929 р. звернулися до профспілкового апарату і господарників з рекомендацією довести контрольні цифри галузей до всіх підприємств, розробити план для кожного підприємства у формі конкретних завдань для цехів і врахувати в остаточно затверджених промфінпланах і договорах на змагання всі пропозиції виробничих нарад. «Тільки ця умова, — вказувалося у зверненні, — гарантує можливість широкого і доцільного використання піднесення виробничої енергії мас та врахування вказівок робітничого активу, що впливають з його технічного колективного досвіду»¹.

Нові вимоги в сфері планування виробництва були розглянуті на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК КП(б)У. В резолюції «Про роботу партійних, професійних і господарських організацій на підприємстві» пленум ЦК заявив: «Господарські плани треба негайно довести не тільки до заводу, до цеху, але й до бригади, групи, агрегату. *Особливе місце в роботі по організації мас навколо виконання господарського плану при такій перебудові мусить посісти груповий колектив як первісна ланка в усій масовій роботі осередку. Кожний робітник повинен знати своє конкретне завдання, що покладене на нього у виконанні господарського плану*»².

¹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 142.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Том перший (1918–1941). — С. 632.

Через інерцію господарників і недостатню наполегливість партійного та профспілкового апаратів ця директива не була виконана у встановлені строки (до 1 червня 1930 р.)¹. Деякі господарники і апаратики, наприклад, на Краматорському заводі важкого машинобудування, заперечували саму можливість такої деталізації плану².

Однак в країні вже нагромадився досвід середзаводського планування. Спираючись на нього, Президія ВЦРПС прийняла постанову «Про участь профспілок у складанні контрольних цифр на 1930/31 р.» від 28 квітня 1930 р. Керівництво радянських профспілок вимагало організувати робітничі бригади, які разом з інженерно-технічними працівниками повинні були встановити оптимальне навантаження кожної машини й агрегату, можливу економію робочої сили, палива, сировини тощо³.

У липні 1930 р. колективу Ленінградського машинобудівного заводу ім. К. Маркса було доручено виступити в газеті «Правда» з повідомленням про зустрічний план, який він розробив на підставі заводської програми третього року п'ятирічки, затвердженої трестом і заводоуправлінням. Зустрічний промфінплан був істотно вищий, ніж затверджений, оскільки включав зобов'язання колективу, прийняті в ході міжзаводського і середзаводського виробничого змагання. 7 серпня «Правда» повідомила, що робітники Дніпровського металургійного заводу (Дніпропетровськ) удосконалили почин ленінградців: свій зустрічний план по виробництву чавуну і прокату вони доповнили тисячами раціоналізаторських пропозицій.

У вересні 1930 р. постановою ВЦВК було скасовано господарські роки, що починалися з 1 жовтня. Народногосподарське планування з 1 січня 1931 р. переводилося на календарні роки, а три останні місяці 1930 р. виділялися в особливий, ударний квартал. Під час розробки зустрічного плану на 1931 рік — третій рік п'ятирічки більшість українських підприємств взяла підвищені зобов'язан-

---

¹ Венедиктов А.В. Организация государственной промышленности в СССР. — Т. 2. — Ленинград, 1961. — С. 640.

² Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 143.

³ Социалистическое соревнование в СССР. 1918–1964. Документы и материалы профсоюзов. — М., 1965. — С. 76.

ня. По 34 шахтоуправліннях Донбасу зустрічний промфінплан перевищив планові завдання господарських органів в середньому на 10,5%¹. Розвинувши почин ленінградських машинобудівників і дніпропетровських металургів, робітничий колектив Маріупольського заводу ім. Ілліча висунув нову форму оперативного планування — змінно-зустрічну. Конкретизуючи виробничу програму в часі (квартал, місяць, зміна) і за виконавцями (цех, бригада), маріупольські металурги створили реальні можливості, щоб зустрічні зобов'язання бралися перед початком роботи кожної зміни, а їх виконання за якісними та кількісними показниками ставало відомим наступного дня.

Першими за цим методом почали працювати зміни майстрів Л. Шарого і Л. Мирошниченка в листопрокатному цеху. Творчу розробку особливостей змінно-зустрічного планування в металургійному виробництві здійснив змінний інженер П. Колпаков. 20 грудня партком заводу висловився за те, щоб перевести на змінно-зустрічне планування все виробництво. А у червні 1931р. на Маріупольському заводі відбулася республіканська нарада, присвячена поширенню змінно-зустрічного планування в конкретних умовах металургійної промисловості. В жовтні 1932 р. за змінно-зустрічними планами працювало 356 бригад Маріупольського заводу, 139 бригад Макіївського, 81 бригада Костянтинівського і 67 бригад Єнакієвського металургійного заводів². Однак через ускладнену процедуру цей почин маріупольців не прищепився в інших галузях промисловості.

Щоб довести планові завдання по найголовніших планових показниках до кожної бригади, потрібно було налагодити співставлення витрат і доходів виробництва в масштабі підприємства і цеху. Практика показала, що запровадження госпрозрахунку безпосередньо у сфері виробництва — справа дуже складна. По-перше, господарники звиклися з трестівським, тобто значно простішим розрахунком в сфері управління. По-друге, треба було перебудувати всю роботу управлінських ланок, змінити фінансові зв'язки в народ-

¹ Труд (Москва). — 1930. — 25 августа.

² Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 147.

ному господарстві, докорінно реформувати систему матеріально-технічного постачання і збуту, а також договірні взаємозв'язки між підприємствами, організувати повноцінні економічні служби на заводах і фабриках, підготувати десятки тисяч заводських економістів і плановиків, налагодити деталізований облік і звітність. Проте всю цю роботу вдалося здійснити за роки першої п'ятирічки, тому що влада спромоглася організувати методами змагання госпрозрахунків в десятках тисячах робітничих бригад.

Мабуть, ідея організації госпрозрахункової бригади виникла спонтанно, як закономірний наслідок запровадження зустрічного планування. Перша госпрозрахункова бригада П. Капкова була утворена в чавуноливарному цеху Ленінградського машинобудівного заводу ім. В. Леніна. 31 січня 1931 р. газета «Ленінградская правда» розповіла про досвід складання зустрічного плану на основі госпрозрахунку бригадою Капкова, а вже через місяць на цьому заводі працювало 54 таких бригади з 636 робітниками¹. В Україні першою, 5 квітня госпрозрахунковий договір уклала з адміністрацією харківського заводу «Серп і молот» бригада формувальників Д. Горяїнова.

Перед тим, як розглянути питання про поширення госпрозрахункових бригад, потрібно зупинитися на уявленнях більшовицького керівництва про природу будованого ним соціально-економічного ладу. Ні в радянській, ані в пострадянській історіографії ми не зустрінемо розуміння стратегічного повороту, здійсненого вождями більшовиків в 1931–1932 рр.

Як відомо, К. Маркс на схилі життя висунув гіпотезу про те, що майбутній комунізм за критерієм розподілу матеріальних благ мусить бути двофазним. Впродовж першої фази, яку він назвав популярним терміном «соціалізм», розподіл мав здійснюватися за працею. Впродовж другої фази, під якою розумівся повний комунізм, виникала можливість здійснювати розподіл за потребами. Отже, соціалізм в очах К. Маркса та його послідовників відрізнявся від комунізму тільки за критерієм розподілу. Натомість за критерієм виробництва матеріальних благ жодної різниці між соціалізмом і комунізмом бути не могло. Марксистки були переконані, що в обох

---

¹ Индустриализация СССР. 1928–1932. Документы и материалы. — С. 329.

фазах майбутнього соціально-економічного ладу не повинні існувати приватна власність на засоби виробництва, товарно-грошові відносини та ринок.

В. Леніну, однак, не вдалося під час комуністичного штурму 1918–1920 рр. скасувати гроші і замінити ринковий товарообіг продуктообміном. Наштовхнувшись на економічний колапс, він відступив, а перед смертю, уже в 1923 р. признався в неясній формі, що більшовикам варто докорінно змінити точку зору на соціалізм¹. Однак наступники вождя не приділили жодної уваги цій ремарці.

Мета сталінського комуністичного штурму, який здійснювався під гаслом соціалістичного будівництва, залишалася незмінною: побудова соціально-економічного ладу без приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Переконливою ілюстрацією незмінних уявлень про соціалізм стала кредитна реформа 1930–1931 рр., в результаті якої бюджет втратив багатомільярдні суми. Вона почалася постановою ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1930 р., яка запроваджувала банківське кредитування без посередників і забороняла продаж госпорганами товарів один одному в кредит. Розрахунки між підприємствами почали здійснюватися за єдиним для поточної господарської діяльності рахунком в Держбанку, внаслідок чого власні кошти і банківські кредити були знеособлені. Держбанк оплачував рахунки продавців, знімаючи відповідні суми з рахунків покупців. Після вичерпання коштів на рахунках покупців оплата відбувалася уже коштом банку².

Оплакуючи втрачені мільярди, С. Кіров у виступі перед науковцями Ленінградського відділення Комуністичної академії в січні 1931 р. з гіркотою визнав: «Те, що ми з її появи не висвітлили цю фінансову реформу з усіх сторін гострим теоретичним прожектором, призвело до того, що в ряді сторін ця сама фінансова реформа вдарила дуже й дуже негативно по всьому нашому народному господарству»³. Постановою РНК СРСР від 14 січня 1931 р. автоматизм

¹ Ленін В.І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 37.

² Кульчицький С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). — К., 1979. — С. 108.

³ Кіров С.М. Избранные речи и статьи. — М., 1957. — С. 597.

розрахунків був ліквідований, а Держбанку дозволено оплачувати рахунки постачальника в межах наданого покупцю ліміту лише за згодою покупця (акцепта рахунку) або за його дорученням (акредитивом). Постановою Ради праці і оборони СРСР від 23 липня 1931 р. була ліквідована знеосібка власних і позикових коштів, а розміри власних оборотних коштів приведені у відповідність з їх потребою для придбання мінімальних запасів сировини, матеріалів, палива, напівфабрикатів¹.

Заключним акордом в переліку заходів по зміцненню госпрозрахунку стала нарада представників господарських організацій, підпорядкованих ВРНГ і Наркомату постачання СРСР. В роботі наради, скликаної 22–23 червня 1931 р. Центральним комітетом ВКП(б), взяли участь провідні члени більшовицького керівництва — В. Молотов, К. Ворошилов, Л. Каганович, А. Мікоян, М. Калінін, Г. Орджонікідзе, В. Куйбишев і М. Шверник. Виступаючи з програмною промовою, Й. Сталін перекинув, як завжди, всю відповідальність за фінансовий прорив на низову управлінську ланку, і заявив: «Через безгосподарне ведення справи принципи госпрозрахунку були зовсім підірвані в цілому ряді наших підприємств і господарських організацій. Це факт, що в ряді підприємств господарських організацій давно вже перестали рахувати, калькулювати, складати обґрунтовані баланси прибутків і видатків. Це факт, що в ряді підприємств і господарських організацій поняття «режим економії», «скорочення непродуктивних витрат», «раціоналізація виробництва» — давно вже вийшли з моди. Очевидно, вони розраховують на те, що Держбанк «все одно нам видасть потрібні суми»².

У середині 1931 р. Й. Сталін ще не зробив спроб відмежуватися від звичної точки зору на соціалізм. Його заклик до зміцнення госпрозрахунку не суперечив закоріненій думці про відмирання категорій грошового господарства одразу після перемоги соціалізму. «Чим міцніше ми організуємо в теперішній час нашу грошову систему, тим краще забезпечимо ми прискорення темпів соціаліс-

---

¹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — С. 226–227, 314–315.

² Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 76.

тичного нагромадження в нашій країні,— говорив тоді нарком фінансів СРСР Г. Гринько, — тим швидше забезпечимо ми побудову соціалістичного суспільства і поховаємо всі і всілякі категорії, які залишилися наш у спадщину від минулого»¹.

В розвиток рішень Всесоюзної наради господарників ВРНГ СРСР і ВЦРПС опублікували 11 вересня 1931 р. постанову «Про госпрозрахункові бригади». В ній господарникам, адміністративно-технічному персоналу і профспілкам пропонувалося підтримати й очолити рух госпрозрахункових ударних бригад. Бригади мусили укладати договори з адміністрацією. З боку ударників в договорі визначалися конкретні зобов'язання по раціоналізації виробництва, підтриманню трудової дисципліни, економії сировини, матеріалів і палива, підвищенню якості продукції. Адміністрація зобов'язувалася встановити облік матеріалів і безперебійно їх постачати, закріпити за бригадою відповідне устаткування, своєчасно виплачувати премії за економію, забезпечувати бригади технічним керівництвом².

Рух госпрозрахункових бригад незабаром охопив основну масу ударників. В Україні перша госпрозрахункова бригада з'явилася у квітні 1931 р., на початок грудня цього року їх нараховувалося понад 20 тис., а в лютому 1932 р. — близько 30 тис. За відсутністю даних в межах Донбасу слід навести республіканські дані за станом на початок 1933 р. в групі провідних для цього краю галузей української промисловості (по колу індустріальних профспілок). У дужках після назви галузі подається кількість підприємств, по кам'яновугільній промисловості — кількість трестів³:

¹ Финансы и социалистическое хозяйство. — 1932, № 8–9. — С. 5.

² Экономическая жизнь СССР. — Кн. 1. 1917–1950. — М., 1967. — С. 232.

³ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 153.

Галузь промисловості	Кількість робітників в тис.	Кількість госпрозрахункових бригад	В них робітників в тис.	Відсоток охоплення
кам'яновугільна (22)	172	2194	29,6	17,2
чорна металургія (13)	118	2687	37,5	31,9
загальне машинобудування (37)	52	1498	15,1	29,2
транспортне машинобудування (5)	45	2318	14,4	31,8
основна хімія (10)	14	501	6,5	46,0

Бригадний госпрозрахунок вимагав обліку і звітності по великій кількості показників. Зокрема, наряд-завдання, на підставі якого укладався договір з адміністрацією, містив десятки позицій¹. Тому після завершення реформи госпрозрахунку облік бригадної економії спочатку було спрощено (в 1933 р.), а пізніше премії за економію нараховувалися на підставі показника собівартості продукції.

Рух госпрозрахункових бригад відіграв велику роль у становленні заводського і середзаводського госпрозрахунку, який зберігся в основних рисах до горбачовської «перебудови». Проте в другій п'ятирічці на першому плані опинився стахановський рух.

¹ Индустриализация СССР. 1929–1932. Документы и материалы. — С. 558.

3.7. Стахановський рух

Капітальне будівництво з промисловості радянська держава-комуна розгортала в більшому обсязі, ніж це дозволяли ресурси в її розпорядженні. Виплачувана робітничому класу заробітна плата «отоварювалася» (в умовах товарного дефіциту з'явився такий термін) переважно на продовольчому ринку. У селян — продавців продовольчої продукції почала нагромаджуватися рубльова маса, яку вони не могли перетворити в товарну форму. Вона тиснула на ринок, підриваючи стабільність валюти, що забезпечувалася, як було надруковано на грошових купюрах, усіма товарно-матеріальними цінностями в розпорядженні держави. Держава сприймала тиск як «куркульську загрозу» і збільшувала оподаткування селянського сектора, щоб вилучити з обігу інфляційні рублі.

Тиск на селян сполучався з формуванням «класової системи постачання» для робітничого класу. Виплачуючи робітникам заробітну плату, держава повинна була потурбуватися, щоб на ці гроші вони могли придбати найнеобхідніше для життя — продовольство. Не припиняючи руйнувати ринок прискореними темпами індустріалізації, більшовицьке керівництво зробило спробу ізолювати робітників від ринку з його інфляційними цінами шляхом запровадження «класової системи постачання».

Ця система почала формуватися в містах з 1928 р. Нормований розподіл продовольства за твердими цінами вперше було застосовано з другого кварталу 1928 р. в Маріуполі, Одесі і Херсоні з ініціативи самих робітників. У другій половині 1928 р. продовольчі картки було введено в інших містах України і в Ленінграді, а протягом 1929 р. — в усіх містах Радянського Союзу¹. Наданий Україні пріоритет у запровадженні постачання хліба за низькими державними цінами пояснювався просто: в республіці лютував маловідомий в історіографії голод, спричинений неврожаєм, що стався через кліматичні умови, і поглиблений вилученням надто великої кількості зерна, призначеного для постачання «червоних столиць» — Москви і Ленінграда, а також для експорту².

¹ Развитие советской экономики. — М., 1940. — С. 326.

² Див.: Гриневич Людмила. Голод 1928-1929 рр. у радянській Україні. — К., 2013. — 436 с.

Із запровадженням продовольчих, а потім і промтоварних карток залежність робітників від вільного ринку зменшилася. Питома вага приватного сектора в постачанні робітничих сімей скоротилася в Україні з 40% в 1926/27 р. до 9% в 1929/30 р.¹ Проте нормоване постачання за низькими цінами задовольняло лише мінімальний рівень потреб робітників у продовольчих і промислових товарах. При цьому постачання здійснювалося диференційовано: до першої категорії, яка постачалася за найвищими нормами, належали підземні робітники Донбасу і Криворіжжя, робітники гарячих цехів і особливо важкої фізичної праці; друга категорія охоплювала всіх інших працівників у промисловості та будівництві, третя — робітників інших галузей економіки, четверта — службовців, п'ята і шоста — утриманців робітників та службовців.

Оскільки карткова система захищала лише частину заробітної плати робітників і службовців (різну залежно від категорії постачання), треба було вирішити, що робити з її незахищеною частиною. Рішення було знайдене у розвитку державної торгівлі за «комерційними» цінами. Одна частина наявних у держави товарів народного споживання (у повсякденному житті з'явився й такий термін) розподілялася за картками, а інша, яку назвали «особливим товарним фондом» — за комерційними, тобто підвищеними цінами. Поступово частка комерційної торгівлі у роздрібному товарообігу зростала: з 3% у 1931 р. до 24% у 1934 р.²

Рік від року обсяг споживчих товарів у розпорядженні держави скорочувався внаслідок незабезпеченої ресурсами форсованої індустріалізації. Селяни, незалежно від того, чи стали вони колгоспниками, чи залишалися одноосібниками, виробляли все менше продовольчої продукції, тому що держава вилучала її за символічними цінами. Останній рік першої п'ятирічки ознаменувався запровадженням в дію багатьох новобудов великої промисловості, про що урочисто повідомлялося засобами масової інформації, й одночасно — замовчуванням голодом в селах і містах. Голод на селі був викли-

¹ Господарство України (Харків). — 1930, № 11-12. — С. 142.

² Государственный банк СССР к VII Всесоюзному съезду Советов. — М., 1935. — С. 16; Рубинштейн Г.Л. Развитие внутренней торговли в СССР. — М., 1964. — С. 295.

каний конфіскацією запасів зерна, які входили до продовольчого, фуражного й навіть насінневого фондів, а голод в містах пояснювався скороченням норм або цілковитим зняттям з державного постачання багатьох категорій робітників та службовців.

Місцевим органам влади доводилося приймати нелегкі рішення, щоб розподілити постійно зменшувані обсяги товарних фондів. В грудні 1932 р. відбулося засідання Кадіївського міськпарткому, присвячене розподілу хліба: держава скоротила відпуск муки для 2-го списку по неугільних робітничих кооперативах до 76,6 тонн в грудні замість виданих у листопаді 173,7 тонн. Було прийнято таку резолюцію:

«З метою забезпечення повністю постачання хлібом першого і особливого списків визнати за необхідне:

1. зменшити норму робітників 2-го списку з 700 г. до 400 г, службовцям — до 250 г, утриманцям робітників і службовців — до 200 г;
2. зняти з постачання кустарів;
3. зняти з постачання всіх інвалідів, які приїхали в Донбас з інших районів країни¹.

Український Голодомор 1932–1933 рр. був наслідком терористичної акції, спрямованої проти сільського населення. У містах в цей час панував загальносоюзний голод, викликаний іншою причиною: різким скороченням державних запасів хліба внаслідок нездатності більшовицького керівництва врегулювати відносини з селянами. Відносини Кремля із згуртованими (на відміну від селян) робітничими колективами різко загострилися, а це загрожувало масштабним соціальним вибухом.

На профспілкових зборах в Маріупольському судоремонтному заводі робітник Д. Коваль заявляв: «Робіть мерщій усім труни, бо цих норм хліба не вистачало, а тут ще забирають, зовсім доведеться бути голодному. Адже подумайте, як можна існувати робітникові на 700 грам, а утриманцю на 300 грам, і жодної більше засипки нема, ані крупинки, ані пшенинки, ані капустинки, а купити за наші гроші на базарі нічого не можна»².

¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — Луганськ, 2008. — С. 732.

² Троян М.П. Індустріалізація в Україні // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. — Книга 15–16. — Донецьк, 2008. — С. 140.

Це була жалісна скарга, але інший робітник, оглядач вагонів на ст. Ясинувата Павло Фесенко в розмовах з товаришами погрожував: «Мордують, збиткуються, виморюють голодом народ, а кажуть, що влада робітників і селян...Мордують, садяться на шию, ганяють робітника голодного виконувати промфінплани, але нічого, незабаром прийде кінець царям»¹.

В січні 1933 р. була скасована контрактаційна система хлібозаготівель, за допомогою якої держава викачувала з сільського господарства майже все, що вироблялося на колгоспних полях. Хлібозаготівлі були переведені на податкову основу. Продукція, вироблена після сплати в натуральній формі завчасно відомого податку і компенсації послуг МТС, була визнана власністю селян, які могли тепер реалізувати її на вільному ринку. Цілком непомітно Й. Сталін відсунув на другу, утопічну фазу комунізму поставлену К. Марксом вимогу ліквідації вже при соціалізмі товарно-грошових відносин і ринку. З 1934 р. сільське господарство вийшло з кризи і почало виробляти зростаючу кількість продукції. Це дозволило скасувати в січні 1935 р. карткову систему. Від жовтня 1935 р. були запроваджені єдині ціни на інші продовольчі товари, а з січня 1936 р. скасовувався нормований розподіл всіх товарів народного споживання. Після ліквідації карткової системи підвищення реальних доходів робітничого класу йшло шляхом зростання заробітної плати. Це дозволило використовувати прогресивні форми оплати праці для стимулювання прискорених темпів зростання її продуктивності.

Реформа заробітної плати почалася з вугільної промисловості. У постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про роботу вугільної промисловості Донбасу» від 8 квітня 1933 р. була поставлена вимога ліквідувати зрівнялівку в системі заробітної плати, для чого забезпечити більш високу оплату праці підземних робітників порівняно з наземними. Існуюча прогресивка була визнана недостатньою, а тому весь фонд на приріст заробітної плати мав бути скерований на збільшення прогресивної оплати². Буквально через місяць, 15 трав-

¹ Там само.

² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Ч. 2. — С. 377.

ня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) здійснили у вугільній промисловості країни тарифну реформу. Різноманітні норми виробітку і розцінки були ліквідовані, їх замінили спрощені нормувальники, які давали можливість керівництву шахти встановлювати норми і розцінки, що відповідали конкретним умовам кожної шахти. Для підземних робітників провідних професій розцінки збільшувалися при перевиконанні норми до 10% в 2 рази, а понад 10% — в 3 рази. Створювався спеціальний преміальний фонд для заохочування висококваліфікованих робітників, які стабільно перевиконували норми¹.

Що сталося із заробітною платою в кам'яновугільній промисловості за 1933–1935 рр., популярно пояснив нарком важкої промисловості Г. Орджонікідзе у доповіді на грудневому (1935 р.) пленумі ЦК ВКП(б). Варто процитувати його слова: «Раніше, кілька років тому назад, в нашій заробітній платі був той дефект, що понад певну норму робітники заробляти не могли. Понад 30-40% понад норму заробляти вважалося чомусь неправильним. Тепер цього нема. Заробляти при прогресивній відрядності кожний може стільки, скільки він виробить»².

Скасування карткової системи покінчило з поділом заробітної плати робітників і службовців на дві якісно відмінні частини: повноцінну, яка давала змогу купувати продовольчі і промислові товари в державній розподільчій мережі, і неповноцінну, яку можна було реалізувати тільки в комерційній або базарній торгівлі з дуже високим рівнем цін. Після походу в розподільник з низькими цінами, але нормованим відпуском товарів у працюючих залишалася на руках більша частина зароблених рублів, але вони мали зовсім обмежену вартість. Отже, заробітна плата не відігравала будь-якої ролі у стимулюванні високопродуктивної праці. Виробниче змагання в умовах нормованого розподілу товарів повсякденного вжитку могло стимулюватися тільки моральними важелями.

Скасовуючи нормований розподіл матеріальних благ, більшовицьке керівництво одночасно зруйнувало «стелю» у заробітній

¹ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 96.

² Орджоникидзе С. О задачах тяжелой промышленности и стахановском движении. — М., 1936. — С. 132.

платі, тобто поставило її величину в пряму залежність від обсягу виробленої продукції: скільки виробив, стільки й заробив. Ці нововведення перетворювали заробітну плату в ефективний засіб підвищення кількісних і якісних показників виробництва. Якщо взяти до уваги, що технічна оснащеність промисловості за роки перших п'ятирічок істотно зростає, а кваліфікація працюючих стала більш-менш відповідати технічному рівню виробництва, то в директивній економіці почали складатися об'єктивні умови для матеріального стимулювання виробництва. Використовуючи їх, треба було відмовитися від застарілих форм керівництва технологічним процесом і організувати виробниче змагання робітничого класу на нових засадах, з використанням як моральних, так і матеріальних стимулів.

Щоб подолати кризу, яка спалахнула в країні у 1932 р., Й. Сталін використовував різні методи, аж до терору голодом в сільській місцевості України, Північного Кавказу і Нижнього Поволжя. Поза селом, однак, терористичний сценарій на застосовувався. Центр ваги в управлінні народним господарством було пересунуто з радянського на партійний апарат. Ключова роль в партійному апараті надавалася не існуючим структурам з ієрархією, побудованою за адміністративно-територіальним поділом, а надзвичайним органам, підпорядкованим безпосередньо центру — політичним відділам МТС, радгоспів, транспорту. З квітня 1933 р. на великих шахтах Донбасу, а трохи згодом — на металургійних заводах та електростанціях районного значення було створено інститут партійних організаторів, підпорядкованих центральному партійному керівництву. Будучи секретарями партійних організацій підприємств, партторги ЦК ВКП(б) мали безпосередній вихід не тільки на апаратні структури центрального партійного керівництва, але й на керівників органів державної безпеки. Враховуючи значення кам'яновугільної і металургійної промисловості Донбасу для охопленого кризою народного господарства країни, в структурі Донецького обкому КП(б)У з лютого 1933 р. з'явилися посади секретарів по вугіллю (Р.Терехов) і металу (А. Вайнов)¹.

---

¹ Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні у 1933-1937 рр. — Львів, 1971. — С. 32.

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 березня 1934 р. «Про організаційні заходи в галузі радянського і господарського будівництва» була ліквідована функціональна система побудови радянських і господарських органів. Органи управління перебудовувалися за виробничо-територіальним принципом. До 1934 р. система управління була дуже складною: одноланковою (наркомат-підприємство), дволанковою (наркомат-головний комітет наркомату-підприємство), триланковою (наркомат-главк-трест-підприємство) і чотириланковою (наркомат-главк-об'єднання-трест-підприємство). Постановою ЦВК і РНК СРСР об'єднання як управлінська ланка взагалі ліквідувалися, а кількість трестів істотно скорочувалася. Внаслідок цього управління виробництвом ставало здебільшого дволанковим, меншою мірою — триланковим. Безпосередньо наркоматам підпорядковувалася обмежена кількість підприємств з десятками тисяч працюючих у кожному. Завдяки реформі звільнилася велика кількість адміністративно-технічного персоналу, який працевлаштувався безпосередньо на виробництві.

Кам'яновугільна промисловість завжди відчувала дефіцит інженерно-технічного персоналу безпосередньо на шахтах. Як правило, фахівці з дипломами інженерів і техніків осідали в управлінському апараті. З 913 дипломованих інженерів, наявних в кам'яновугільній промисловості Донбасу у 1932 р., безпосередньо на шахтах працювало тільки 68¹. Червневий (1933 р.) пленум ЦК КП(б)У розглянув, як виконуються прийняті в квітні-травні 1933 р. рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) по Донбасу і констатував, що безпосередньо на шахти було переміщено 1,4 тис., а на металургійні заводи — 1 тис. інженерів і техніків². Далеко не всі фахівці погоджувалися переїжджати з обласного і районних центрів в позбавлені багатьох побутових зручностей шахтарські селища. Але партійні органи наполегливо вимагали від них змінити місце роботи. Переконливим аргументом ставало безробіття внаслідок скорочення посад в управлінському апараті.

---

¹ Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. — К., 1979. — С. 224.

² Пленум ЦК КП(б)У. 8–11 июня 1933 г. Резолюции. — Харьков, 1933. — С. 36.

Найбільш успішно переміщення кадрів відбувалося на Сталінському металургійному заводі. На початку 1933 р. тут було виявлено більше тисячі зайвих робітників і службовців. З них 250 фахівців були переведені з управлінського апарату на виробництво, а інші використані на підприємствах, де відчувалася недостача працівників. Реорганізація дала понад 2 млн. руб. економії, що сприятливо позначилося на рівні собівартості продукції¹.

Стахановський рекорд на кадіївській шахті «Центральна-Ірміно» (незабаром догідливо перейменованій в шахту ім. Сталіна), який був встановлений в ніч на 31 серпня 1935 р., має колосальну історіографію, в якій нелегко розібратися. Щоб продертися крізь численні нашарування історичного міфу і встановити реальні обставини рекорду, треба вивчати першоджерела. Це зробив у 1991 р. доцент Донецького університету Микола Троян².

За 10 днів до рекорду О.Стаханова пленум шахтного парткому, очолюваний партгором ЦК ВКП(б) К.Петровим, прийняв постанову «Про роботу ділянки “Великан-Восток”». У ній, зокрема, відзначалося: «Укладені соціалістичні договори, якими охоплено близько 1500 чоловік, виявилися мертвою справою, тому що результати змагання не доводяться до широких робітничих мас». Систематичне невиконання плану видобутку, запущеність гірничих розробок і колійного господарства, аварії, прогули робітників — такою була ситуація, мабуть, не тільки на цій дільниці, а й на всій шахті³.

Документ готував К.Петров, який перебував на своїй посаді з квітня 1934 р., але в своїх спогадах він нічого не сказав ні про прогули, ані про аварії. Тим більше він не назвав мертвою справою «соціалістичне змагання». Проте перелічені Петровим дії шахпарткому, які передували рекорду, мабуть, треба вважати такими, що мали місце.

К. Петров розповідав, що влітку 1935 р. з 210 комуністів, які перебували на партійному обліку, тільки 70 працювало на підзем-

¹ Социалистический Донбасс (Сталино). — 1933, 17 февраля.

² Троян М.П. Стахановський рух: новий погляд // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 61–84.

³ Там само. — С. 81.

них ділянках. Восени ж, після проведеної парткомом роботи, в забоях працювало вже близько півтори сотні членів партії. Поставити це в заслугу парткому не можна, він виконував директиву партійного начальства. Шахтпартком з власної ініціативи зобов'язував комуністів здати державний технічний екзамен на «відмінно» і «добре», а також змусив кожного члена партії навчити володінню технікою двох безпартійних. Важко сумніватися в тому, що подібні ініціативи були «мертвою справою», висловлюючись мовою того же Петрова. Нарешті, як згадував парторг ЦК, партком поширив серед робітників 600 листів, запитуючи в них, що може поліпшити техніко-економічні показники шахти¹. Нічого іншого Петров не міг згадати, щоб пояснити феноменальний успіх стахановського рекорду на шахті, а трохи згодом — в цілому Донбасі.

Напрошується тільки одне пояснення. Найбільш продуктивно працюючі шахтарі одержували на відрядній роботі майже символічну надбавку до середньостатистичної зарплати. У техпромфінплані перед початком операційного року розписувалося, звідки підприємство братиме паливо, електроенергію і напівфабрикати, куди відправлятиме свою продукцію, яким мусить бути фонд заробітної плати. Робітничий колектив міг виконати п'ятирічку за два роки (такі випадки траплялися), але в розписаному на п'ятирічку фонді заробітної плати заборонялося робити перевитрати. Тому рівень заробітків у працівників з різною продуктивністю праці виводився з наявного фонду заробітної плати і був майже однаковим. Таку політику влади в сфері оплати праці робітники презирливо називали «виводилівкою». Із запровадженням принципу «скільки виробив, стільки й заробив» ситуація у промисловості змінилася докорінно. У листопаді 1935 р. вже прославлений новатор виробництва Олексій Стаханов говорив: «Я раніше заробляв 500 рублів за 25 робочих днів. Зараз я не завжди працюю, тому що інколи до Москви треба їхати, інколи до інших місць, але за 14 запряжок (робочих змін — авт.) я заробив 1008 рублів»². Не дивно, що услід за рекордсменом поспішили інші робітники.

¹ Петров К.Г. Живые силы. — Донецк, 1971. — С. 19–24.

² Троян М.П. Стахановський рух: новий погляд // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 81.

В ніч свого рекорду Стаханов вирубав за зміну 102 тонни вугілля при нормі на відбійний молоток в СРСР — 6 тонн, в Англії — 11, в Німеччині — 14 тонн¹. Встановлена норма була перевищена в 14 разів. Однак за Стахановим йшли два вибійники (Т. Щиголев і Калінін, за іншими даними — Г. Борисенко і Т. Щиголев), які кріпили за ним лаву. Про них геть забули, а весь виробіток записали на Стаханова. Якщо врахувати їхню працю, то встановлена норма була перевиконана тільки в 4,8 рази.

У 1937 р. кореспондент журналу «Стахановець» П.Ординський проаналізував перші рекорди на шахті «Центральна-Ірміно» і прийшов до висновку, що технологія була однаковою: один з вибійників йшов на рекорд, два інших кріпили за ним лаву, але в рекордному досягненні нібито не брали участі, а заробіток розподілявся між трьома. Журналіст питає: «Кому потрібні такі, з дозволу сказати, рекорди? Простий арифметичний підрахунок свідчить: коли б на шахті не займалися фокусами, то ті ж вибійники, не ставлячи ніяких рекордів, у середньому за місяць виробляли б більше... Дійшло до того, що на шахті з усіма її рекордами на 1053 робітника-відрядника — 79 стахановців». П.Ординський звертає увагу й на такий факт: машиністи врубмашин працювали іноді безперервно по 2-3 зміни, а видобуток писали на 6 годин. Це дозволяло назватися стахановцем і одержувати прогресивку. Підкреслювалося, що такі явища властиві більшості шахт Донбасу².

Абсолютний світовий рекорд на відбійному молотку — 607 тонн вугілля за зміну, цілий залізничний ешелон, встановив на шахті «Кочегарка» 1 лютого 1936 р. прославлений ударник Микита Ізотов, коли приїхав на зимові канікули з Москви, де навчався в Промакадемії. Цей рекорд теж супроводжувався галасливою кампанією в пресі, але ніхто не згадував, що за Ізотвим йшли 12 кріпильників³. Потрібно було втягувати робітничий клас в ізотовський

¹ Орджоникідзе Серго. О задачах тяжелой промышленности и стахановском движении. — М., 1936. — С. 72.

² Троян М.П. Стахановський рух: новий погляд // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 71.

³ Там само.

і стахановський рух на прикладах звитяжної праці. Це не заважало, однак, керівникам промисловості зберігати спокій і домагатися організації руху новаторів виробництва на здорових началах. 5 січня 1938 р. газета «Правда» опублікувала директиву Наркомату важкої промисловості СРСР «Про організацію в шахтах стахановської роботи і збільшення циклів у вугільній промисловості». Цей суто спеціальний документ був опублікований для загального відому заради вказівки: не можна в цій справі результати групи робітників приписувати одному, не можна захоплюватися організацією рекордів, а не розповсюдженням стахановського руху. Цим рухом вимагалось користуватися, щоб реалізувати сприятливі умови, які склалися для поліпшення якісних показників виробництва — зростання продуктивності праці і зниження собівартості продукції.

Поширюючи стахановський рух, партапарат, як завжди, комбінував агітаційно-масову роботу із залякуванням тих, хто відгукувався з недостатнім ентузіазмом на черговий патріотичний почин. Цапками-відбувайлами ставали інженерно-технічні працівники і господарники. Не пройшло й місяця після встановлення рекорду О. Стаханова, а на шахті № 29 Макіївського рудоуправління Донецький обласний суд провів виїзне засідання, присвячене справі відстороненого директора Вишнякова та його заступника Федяєва. На слухання запросили півтисячі робітників з сім'ями. Колишні начальники шахти звинувачувалися у неодноразових зумисних зривах роботи передовиків-стахановців. Суд ув'язнив їх на сім років за «контрреволюційний саботаж стахановського методу роботи»¹. Трохи пізніше, 27 жовтня 1935 р. у виступі на зльоті стахановців Київської області П. Постишев відзначив, що на Донбасі та в інших регіонах стахановський рух наштовхнувся на досить сильний опір з боку «безпосередніх ворогів, заклятих бюрократичних елементів і окремих відсталих робітників»². І, нарешті, в листопаді 1935 р. у промові на Всесоюзній нараді стахановців Сталін назвав однією з головних перепон на шляху стахановського руху старі технічні

¹ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. — К., 2002. — С. 309.

² Постышев П.П. Движение народа победившей страны. — К., 1936. — С. 16.

норми і людей, котрі їх обстоювали — інженерно-технічних працівників і господарників¹.

Рекорд О. Стаханова виник як комбінація особистих якостей робітника (висока кваліфікація, здатність працювати всю зміну в однаково високому тонусі), сприяння адміністрації шахти в підшукуванні зручних умов для високопродуктивної роботи (в тому числі найбільш сприятливих гірничо-геологічних умов) і в методиці підрахунку (перенесення на рахунок рекордсмена результатів роботи кріпильників). В інших галузях промисловості надвисоких результатів домагалися по-іншому. Наприклад, сталевар Маріупольського заводу ім. Ілліча Макар Мазай домігся високопродуктивної роботи шляхом інтенсифікації процесів горіння, перевантаження мартена і форсування плавки. Вагомі результати можна було одержувати тривалий час, але мартенівська піч спрацьовувалася удвічі швидше, ніж раніше². Петро Кривонос досяг успіху завдяки застосуванню посиленого тиску в паровозному котлі. Це давало можливість підвищити технічну швидкість і збільшити вагу поїзда на перегоні Слов'янськ-Лозова, де встановлювався рекорд. Перестраховуючись, Кривонос на Донецькій комсомольській звітно-виборчій конференції звинуватив начальника депо в тому, що йому «підсунули негодящий паровоз»³.

Наслідком непродуманих, технічно необґрунтованих експериментів стахановців були численні аварії. Інженери, які відповідали за безпеку виробництва, опиралися таким експериментам, але їх звинувачували в саботажі стахановських методів роботи. Показовий випадок описав М. Мазай. Головний інженер заводу ім. Ілліча був проти його ризикованих експериментів, але начальник мартенівського цеху Снегов, який підтримував Мазая, звернувся по телефону до Г. Орджонікідзе і попросив наркома підтримати експеримент, хоч і визнав його небезпечність: «Ми йдемо на технічний

¹ Сталін Й.В. Питання ленінізму. — К., 1947. — С. 428.

² Мазай М.Н. Записки сталевара. — М., 1990. — С. 64.

³ Троян М.П. Стахановський рух: новий погляд // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 75.

ризик. Ми вступаємо в конфлікт з деякими положеннями науки. Однак ці положення здаються нам застарілими». У відповідь нарком сказав: «Дій сміливо! Наша підтримка вам забезпечена. Країні потрібно багато сталі. А щодо науки пам'ятайте: наука не ікона»¹.

Конструктивні удосконалення, внесені Снеговим і Мазаєм з метою більшого завантаження печі, призводили до того, що при найменшому недогляді метал міг потрапити на робочий майданчик і знищити працюючих. Але бригада Мазая була пильною і не допускала недоглядів, маючи справу з розплавленим металом. Те, що мартен спрацьовувався удвічі швидше, мало кого обходило: метал був потрібний негайно. Статистика засвідчувала, що на «Азовсталі» мартенівські печі витримували без капітального ремонту від 60 до 80 плавок, а на Макіївському металургійному заводі — від 175 до 235 плавок. В США кількість плавок без ремонту досягала 350, в окремих випадках до 500².

У багатьох випадках експерименти з наукою давали негайні негативні наслідки. Зростаюча аварійність виробництва більшовицьким керівництвом трактувалася однозначно. Виступаючи на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б), який відкрив зелене світло Великому терору, Сталін стверджував: «Шкідники» в Кузбасі і Донбасі систематично водили за ніс стахановців, ставили їм палки в колеса, штучно створювали безліч перепон для їх успішної роботи і добились, нарешті, того, що розладили їхню роботу»³.

Рекорди стахановців стали підставою для істотного підвищення у 1936 р. норм виробітку і планових завдань. Наркомат важкої промисловості СРСР провів 90 галузевих конференцій, на яких переглядалися старі норми виробітку, технічні норми устаткування і відповідно виробничі потужності підприємств. Запровадження нових норм знизило потреби робочої сили для обслуговування механізмів і агрегатів. Зокрема, кількість робітників, які обслуговували одну доменну піч на Макіївському заводі, скоротилася з 253 в

¹ Мазай М.Н. Записки сталевара. — С. 238.

² Троян М.П. Індустріалізація в Україні // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Кн. 15–16. — Донецьк, 2008. — С. 142.

³ Проблема економіки. — 1937, № 2. — С. 17.

1932 р. до 189 в 1937 р., а на Єнакієвському заводі — з 298 до 248¹. Середньомісячний видобуток вугілля на Донбасі зріс з 13 тонн на одного робітника в 1932 р. до 20,8 тонн в 1936 р.²

Поліпшення якісних показників промисловості було наслідком відмови Кремля від здійснюваної в першій п'ятирічці політики «підхльостування», а також розгортання стахановського руху. Своєю чергою зниження собівартості продукції і підвищення продуктивності праці створило об'єктивні умови для ліквідації штучно створеної у першій п'ятирічці збитковості важкої індустрії. Тоді радянський уряд утримував низькі ціни на її продукцію, щоб здешевити капіталовкладення в галузі групи А. В результаті важка промисловість СРСР закінчила 1929/30 рік з невеликим прибутком у 80 млн. руб., але в 1931 р. дала 1036 млн. руб. збитку. У 1932 р. збиток зріс до 1262 млн. руб.³

У 1933 р. директором Макіївського металургійного заводу став 32-річний Георгій Гвахарія. Працюючи в Наркоматі важкої промисловості СРСР, він побував на багатьох новобудовах радянської металургії, неодноразово відряджався до Лондона з метою вивчення зарубіжного досвіду і закупівлі устаткування. На посаді директора Макіївського заводу повною мірою розкрився його талант організатора виробництва великого масштабу. У 1934 р. завод почав давати найбільш дешево в галузі продукцію, але внаслідок низьких оптових цін все-таки закінчив рік із збитком в 27 млн. руб.⁴ В грудні 1934 р. в Москві відбулася нарада металургів, на якій Г. Орджонікідзе поставив завдання добитися беззбитковості заводів меншою мірою — за рахунок підвищення відпускових цін і більшою мірою — шляхом зниження собівартості. На цій нараді Г. Гвахарія зобов'язався навіть за існуючих цін добитися в 1935 р. прибутковості Макіївського заводу. Газета «Правда» 15 квітня 1935 р. зазначила у передо-

¹ Производительность труда в промышленности СССР. — М., Ленинград, 1990. — С. 71.

² Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 р. — К., 1937. — С. 74.

³ Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). — К., 1979. — С. 165.

⁴ Управление народным хозяйством СССР. Сборник документов. — М., 1968. — С. 207.

вій статті: «Всі наші металургійні заводи повинні з досвіду Макіївки зробити для себе відповідний висновок. І цей висновок може бути тільки один: досить готувати з державної кишені! Надійшла пора всю радянську чорну металургію перетворити на найважливіше джерело нагромадження!»

За підсумками 1935 р. металурги Макіївки одержали 9,8 млн. руб. прибутку¹. 19 з 20 підприємств загальносоюзного об'єднання «Сталь» в останньому кварталі року відмовилися від державної дотації. Річний обсяг дотації по «Сталі» було скорочено на 145 млн. руб.² Макіївські металурги й надалі показували відмінні результати в роботі. Вимірювана обсягом продукції в розрахунку на одного робітника продуктивність праці зросла на заводі з 857 руб. в 1935 р. до 1398 руб. в 1936 р., тобто в 1,6 рази. Такими ж темпами зростала середньомісячна плата робітників — з 163 руб. в 1935 р. до 260 руб. в 1936 р.³

Услід за металургами в рух за відмову від дотацій включилися колективи хімічних заводів. Тут одним з перших в СРСР на бездотаційну роботу перейшов Донецький содовий завод, який ще в 1934 р. завоював першість у всесоюзному конкурсі хімічних підприємств. У вугледобувній промисловості об'єктивних умов до ліквідації збитковості без підвищення відпускних цін не існувало, тому що частка витрат на заробітну плату складала майже три чверті собівартості палива⁴. Тому тут змагання йшло за відмову від частини державної дотації. Важка індустрія СРСР завершила 1934 рік із збитками в 2 978 млн. руб., а 1935 рік — 2 931 млн. руб. Але в 1936 р. вона вже принесла 1876 млн. руб. прибутку⁵.

На відміну від попередніх форм виробничого змагання в першій п'ятирічці і в перші роки другої п'ятирічки, стахановський рух сприяв підвищенню матеріального добробуту робітничого класу. Роз-

¹ Народное хозяйство Донецкой области в 1935 г. — Артемовск, 1936. — С. 6.

² Більшовик України. — 1936. №7. — С. 49.

³ Макеевский металлургический завод им. Кирова. Материал к отчету заводского комитета профсоюза за отчетный период 1935-1937 гг. — Макеевка, 1937. — С. 8.

⁴ Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937). — С. 174.

⁵ Там само. — С. 177.

глянемо динаміку середньомісячної заробітної плати робітників України в п'ятьох провідних на Донбасі галузях важкої індустрії (в руб.)¹:

галузі промисловості	1931 р.	1936 р.	1936 р. в % до 1931 р.
кам'яновугільна	96	260	270,9
чорна металургія	109	259	237,7
машинобудування і металообробка	107	239	223,4
хімічна	96	232	241,7
електростанції	119	259	217,7

Найбільш вагомий приріст денної заробітної плати відбувся у кам'яновугільній промисловості Донбасу. Зарплата робітників провідних професій тут зростала таким чином:

Роки	вибійники		машиністи врубмашин	
	руб.	%	руб.	%
1929	3,96	100,0	4,72	100,0
1934	12,72	321,3	12,96	274,6
1936	17,55	443,2	18,45	390,9
1938	29,63	748,8	29,17	618,0

Підвищення номінальної зарплати виглядало вагомо, але динаміка реальних заробітків не була такою переконливою. Від 1929 до 1934 рр. включно невелика частина реальних заробітків залишалася захищеною завдяки нормованому розподілу товарів. У 1935–1937 рр. темпи зростання заробітків навіть прискорилися у зв'язку із скасуванням карткової системи. Але робітничий клас не вийшов на той рівень споживання, який був характерний для останніх років непу. На XVIII з'їзді ВКП(б) перший секретар Донецького обкому КП(б)У похвалився, що у 1937 р. порівняно з 1932 р. споживання основних продуктів харчування в робітничих сім'ях зросло в 3–4 рази. Це відповідало істині, але секретар обкому забув додати, що в 1932 р. в Україні панував голод. Порівняльний аналіз бюджетних обстежень 1927 і 1937 рр. засвідчує, що на Донбасі споживання продуктів

¹ Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 р. — С. 391.

харчування на кожного члена сім'ї за десятиріччя скоротилося. Зокрема, споживання тваринницької продукції скоротилося удвоє¹.

Відсоток прогресивки в заробітній платі донецьких шахтарів у квітні 1933 р. був мізерний — 1,5. Надалі він стрімко підвищувався: до 8,1 у жовтні 1934 р. і 13,2 у червні 1937 р. Найбільш істотну частку заробітку прогресивка становила у робітників провідних професій: вибійників — 26,2 % (вересень 1934 р.) і 34,4 % (червень 1937 р.), машиністів врубової машини — 15,4 % (вересень 1934 р.) і 32,1 % (червень 1937 р.)².

Проте якраз у 1937 р. ринковий принцип «скільки виробив, стільки й заробив» був скасований, над фондом заробітної плати знову з'явилася «стеля». Ефективність змагання відразу пішла на спад, хоча кількість робітників, охоплених змаганням, залишалася переконливою. У звіті «Головкоксу» вказувалося, що в 1935–1937 рр. «вся робота з організації стахановського руху часом зводиться до складання списків після закінчення місяця, без обліку справді досягнутих реальних результатів»³. У списках стахановців коксохімічних заводів Донбасу справді перебувало 75,5 % робітників і службовців⁴. В донецькій металургії близько 80% робітників брали участь у змаганні⁵. Але породжуваних профспілковою звітністю стахановців робітники влучно називали «олівцевими».

Перше місце в оплаті праці шахтарів пояснювалося не тим, що над їхнім фондом заробітної плати держава не споруджувала «стелі». Причина більш високого рівня шахтарської «стелі» полягала в тому, що робітників бажали утримати на шахті за допомогою великої зарплати. У 1937 р. за рішенням РНК СРСР і ЦК ВКП(б) зарплата в

---

¹ Лихолобова З.Г. Міста Донбасу в роки радянської модернізації: особливості менталітету городян (кінець 1920 х — 1930-і рр.) // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. — Книга 12. — Донецьк, 2006. — С. 97.

² Отчет ЦК профсоюзу рабочих каменноугольной промышленности Донбасса. — М., 1937. — С. 24-25.

³ Отчет ЦК профсоюза рабочих коксохимической промышленности первому съезду за период с 16 октября 1934 г. по 20 июля 1937 г. — Сталино, 1937. — С. 41.

⁴ Отчет ЦК профсоюза рабочих коксохимической промышленности, август 1937-октябрь 1939 г. — М., 1939. — С. 16.

⁵ Троян М.П. Стахановський рух: новий погляд // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 79.

кам'яновугільній промисловості Донбасу була істотно збільшена, особливо для робітників провідних професій. Крім того, з 1 листопада 1937 р. для шахтарів були введені тверді відсоткові надбавки до заробітної плати залежно від стажу роботи. Робітники, які зобов'язувалися відпрацювати на одній шахті п'ять років, по закінченню першого року з моменту підписання договору отримували десятивідсоткову надбавку до своєї твердої ставки, після двох років — 15, після трьох — 20%. Це було своєрідне самозакріплення часів першої п'ятирічки, але на матеріальних, а не моральних підставах. Одночасно з ексклюзивним підвищенням зарплати шахтарям Донбасу асигнувалося 25 млн. руб. на житлове і 13,5 млн. руб. на культурно-побутове будівництво¹.

Насамкінець виникає запитання: кому був вигідний стахановський рух — робітникам, які брали в ньому участь чи державі? Зростання заробітків після скасування заборони на підвищення фонду заробітної плати в міру підвищення продуктивності праці підтверджує вигідність цього руху для робітників. Проте скасування «стелі» у заробітках в 1935–1937 рр. мало тимчасовий характер. Воно було викликано бажанням держави створити новий патріотичний рух і скористатися ним для підвищення розцінок і зменшення собівартості продукції. Коли «стеля» була відновлена, стахановський рух продовжувався за інерцією, але в ньому почала зростати кількість «олівцевих» учасників. Коли влада побила горшки з О. Стахановим через його схильність до алкоголю (нею же прищеплену), стахановський рух почали називати рухом новаторів виробництва, одна суть його не змінилася.

Державі стахановський рух був вигідний. По суті, він являв собою один з елементів стабілізації економіки після глибокої кризи 1932–1933 рр., супроводжуваної загальносоюзним голодом і регіональними голодоморами. На короткий період в економічному розвитку вийшли на перший план якісні показники виробництва. Галузь промисловості, в якій цей рух народився, в другій п'ятирічці одержала 89% приросту продукції за рахунок зростання продуктивності праці проти 39% у першій п'ятирічці².

¹ Там само. — С. 81.

² Маслова Н.С. Производительность труда в промышленности СССР. — М., 1953. — С. 61.

Післямова

Прагнення володарів московського Кремля примусово «ощасливити» всіх жителів планети під гаслом світової комуністичної революції не зникло після демобілізації п'ятимільйонної Червоної армії в 1921–1922 рр. Це засвідчував навіть герб Радянського Союзу, в центр якого помістили земну кулю, оповиту серпом і молотом. Проте розмови про світову революцію, головна роль в якій відводилася Червоній армії, поступово зійшли нанівець. В міру відбудови дореволюційного економічного потенціалу країни в компартійній пропаганді посилювалася тема «соціалістичної індустріалізації». Вона повинна була покінчити з віковою технічною відсталістю і забезпечити міцний фундамент для галузей військово-промислового комплексу.

У розбудові ВПК провідну роль відігравали п'ять галузей важкої промисловості — кам'яновугільна, металургійна, машинобудівна, хімічна і електроенергетична. Всі вони з дореволюційних часів були представлені в Донбасі. Не дивно, що цей край перетворився в один з найбільш важливих регіонів країни, де вирішувалася доля індустріалізації.

Індустріалізація була проголошена XIV з'їздом ВКП(б) в грудні 1925 р. «генеральною лінією» партії. Однак тільки після перемоги Й. Сталіна над політичними супротивниками і зосередження в його руках всієї влади почалася «революція зверху» — своєрідний рیمейк здійснюваних царських урядом в 60–90-х рр. XIX ст. соціально-економічних реформ. На відміну від дореволюційної індустріалізації, яка відбувалася на кошти іноземного капіталу в позиковій або інвестиційній формах, «соціалістична» індустріалізація проводилася за рахунок максимального обмеження матеріальних потреб народних мас. Мова йде не тільки про ресурси колективізованого села, що завжди підкреслюють дослідники, але й про ресурси міста у вигляді мобілізації трудових зусиль постійно зростаючого за рахунок селянства робітничого класу. За десятиріччя (1929–1938) форованої індустріалізації життєвий рівень робітничого класу не зріс,

а знизився. Але новобудови і докорінно реконструйовані підприємства важкої індустрії докорінно змінили обличчя країни. Донбас і технологічно пов'язане з ним Придніпров'я перетворилися на найбільший за обсягом освоєних капіталовкладень індустріальний регіон СРСР.

Здійснюючи індустріалізацію, сталінська команда користувалася трудовими зусиллями робітничого класу, мобілізованими у вигляді виробничого змагання. Змагання завжди набувало форму патріотичного почину, організованого і поширюваного компартійними, комсомольськими і профспілковими апаратниками. Роль застрільника почину доручалася якому-небудь робітничому колективу з великими традиціями або навіть окремому робітнику. Такі заклики до звитяжної праці нерідко проголошували робітники Донбасу. Найбільш красномовним прикладом був стахановський рух.

Науково-популярне видання

Кульчицький Станіслав Владиславович

**Радянська індустріалізація на Донбасі:
1926–1938**

Комп'ютерна верстка

Світлана Блащук

Підписано до друку 26.01.2015. Формат 60x84/16

Ум.друк.арк. 3,5. Обл.-вид.арк. 4,0.

Наклад 300 прим. Зам. 3.2015 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ, вул. Грушевського, 4